

Economie moet beter

Christelijk-filosofische dialoog met
economen over wetenschap en
praktijk

zomer 2022

Roel Jongeneel

Omslag illustratie: Het schilderij "de korenoogst" van Breughel dat een metafoor biedt voor een, in het sociale leven en in de natuur, ingebedde economie, waarin wordt geoogst, genoten van de arbeid en de vruchten van het land, zonder dat er sprake is van roofbouw. De zon aan de hemel is de bron van energie en het leven (Metropolitan Museum of Art te New York).

ISBN

© Copyright Roel Jongeneel

Voorwoord

Dit boek is gegroeid als een selectie uit een aantal artikelen die eerder van mijn hand verschenen zijn. Ze hadden een populair-wetenschappelijk karakter en waren bedoeld voor een breed lezerspubliek. Ze vonden altijd hun aanleiding in een thema uit de economie dat me interesseerde, een belangwekkende publicatie die ik op het spoor kwam, of vaker nog in een combinatie van beide.

Ik heb ze opnieuw onder de loep genomen en grondig verder bewerkt. Bij elk van de bijdragen heb ik mijn eigen beoordeling ervan aangescherpt. Ook heb ik, waar dat nodig was om tot een gebalanceerd geheel te komen, enkele nieuwe bijdragen toegevoegd, plus twee concluderende hoofdstukken waarin ik probeer de balans op te maken. Daarbij richt ik me primair op economen en het type werk dat zij doen: het maken van economische analyses, beleidsadvisering, het verzorgen van economieonderwijs. Naar verwachting zijn onderdelen ook interessant voor consumenten, belastingbetalers, werknemers, werkgevers-ondernemers en beleidsmakers. Ik hoop dat mijn reflecties ook hen kunnen helpen bij de manier waarop ze zich rekenschap geven van het belang en nut van economie voor en in hun handelen (economische praktijken).

Het idee om "in gesprek te gaan met anderen" ontleen ikzelf ook aan weer aan anderen. Ik kwam die dialogische stijl eerder tegen bij de VU-econoom T.P. van der Kooy. Zijn werk ontdekte ik tijdens mijn studie en ik probeer in zekere zin op hem voort te bouwen. Ook paus Johannes Paulus I schreef een boeiend boek waarin hij op fictieve wijze in gesprek gaat met een groot aantal, vaak al lang overleden, klassiekers of zelfs bekende fictieve figuren (zoals Pinocchio). Van deze 'lachende paus' leerde ik hoe boeiend het kan zijn om het gesprek te zoeken, niet alleen met tijdgenoten, maar ook met hen die je op een bepaalde manier zijn voorgedaan en/of culturele impact hebben. Het is goed om van de geschiedenis van de economie en haar beoefenaars te leren. Ieders bijdrage blijkt waardevol en 'tot lering', ook als je er stevige kritiek op kunt hebben.

De invalshoek die ik voor het gesprek kies is een specifieke. Het zijn met name de vakfilosofische en methodische issues die me interesseren. Daarbij gaat het over zaken als wat de aard is van economische wetten, hoe het mensbeeld van de economie eruit ziet en of dat beter zou kunnen, over de rol van menselijke relaties in de economie, over de verhouding economie en ethiek, etc.

Ik ben overtuigd van het belang van de filosofie en de methodologie van de economie voor economen, economiestudenten en andere belangstellenden. Juist voor wie fris en kritisch in het economie-vak wil blijven staan is een voortgaande en doorlopende bezinning op dit punt volgens mij een must. Dat ik hier een aantal zaken bij elkaar heb gebracht (en opnieuw bewerkt of aangevuld) is gedaan met de bedoeling om ook anderen daarvoor enthousiast te maken en te laten

meefilosoferen. Economen staan vaak op verantwoordelijke en leidinggevende plekken in de samenleving. Dat is een voorrecht maar het verplicht ons ook tot voortdurende reflectie op de claims die in het economie-vak worden gemaakt, de veronderstellingen waarop ze zijn gebaseerd, de waardeperspectieven die er aan ten grondslag liggen, en de ontwikkelingen waartoe ze leiden. Econoom of niet, iedereen neemt deel aan onze economie. Het zou mooi zijn als de hier gepresenteerde reflecties ook al diegenen die in de dagelijkse praktijk van de economie bezig zijn en hun afwegingen moeten maken zouden helpen en een beetje wijzer zouden maken.

Ik heb het voorrecht gehad diverse kritische (en geduldige) meelezers te hebben die me van nuttig commentaar hebben voorzien. Ik wil in het bijzonder de Rotterdamse hoogleraren Henk de Vries en Bert Balk bedanken voor hun commentaar en de boeiende discussies. Ik vond het een voorrecht dat ik delen van het boek ook nog met Bob Goudzwaard, die ik nog steeds als een belangrijke leermeester van me beschouw, heb kunnen doornemen.

Roel Jongeneel

Veenendaal, zomer, 2022

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	3
Inhoudsopgave	5
Index boxen	10
1. Inleiding	11
1.1 Waarom filosoferen?.....	11
1.2 In vruchtbaar gesprek.....	13
1.3 Invalshoek	14
1.4 Opzet.....	16
1.5 Lessen en inzichten	18
Deel 1 Economische wetenschap	21
2. Kritisch realisme: in discussie met Tony Lawson over de vakfilosofie van de economie	22
2.1 Introductie.....	22
2.2 Context	24
2.3 De 'big stick' van de mainstream economie	29
2.4 Problemen met het positivisme.....	30
2.5 Trancendentiaal realisme	31
2.6 Sociale ontologie.....	32
2.7 Consequenties voor economie	33
2.8 Overwegingen vanuit de christelijke filosofie.....	35
3. Het karakter van economische wetten volgens Paul Samuelson.....	44
3.1 Inleiding	44
3.2 Concrete wetten in de economie	47
3.3 Paul Samuelson en economische wetten	50
3.4 De aard van economische wetten.....	52
3.5 Misvattingen over economische wetten	55

3.6 Wetten en wetenschap	57
3.7 Evenwicht	63
3.8 Conclusie	69
4. Zicht op economische normativiteit: de budgetbeperking van Kornai.....	72
4.1 Inleiding	72
4.2 Planeconomie, tekort en financiële kaders	74
4.3 Harde en zachte budget-beperkingen	76
4.4 Overheidsfinanciën	79
4.5 Monetaire politiek.....	83
4.6 Werkgelegenheid	85
4.7 Internationale economische relaties	87
4.8 Het milieu	89
4.9 Conclusie	90
5. De socio-economie van Etzioni: moraal telt ook	93
5.1 Inleiding	93
5.2 Kritiek op neo-klassieke economie: de afwezige morele dimensie.....	95
5.3 Tweevoudig nut en de economische ruimte (<i>beyond pleasure</i>).....	97
5.4 Hoe kiezen mensen? (<i>beyond rationalism</i>)	98
5.5 Relaties en gemeenschap (<i>beyond strict individualism</i>)	100
5.6 Evaluatie	101
5.7 Discussie	106
5.8 Consequenties voor beleid	113
5.9 Conclusie	115
Deel 2 Economisch handelen	119
6. Economisch handelen en de filosofie van kosten en baten analyse	120
6.1 Inleiding	120
6.2 Drie voorbeelden van economisch handelen.....	124

6.3 Kosten/baten analyse	130
6.4 De welvaartstheoretische basis van KBA	136
6.5 Kritiek op de standaard KBA aanpak.....	140
6.6 Een alternatief KBA raamwerk.....	146
6.7 Conclusie.....	151
7. Verantwoord ondernemen: een christelijk filosofische reflectie	154
7.1 Inleiding	154
7.2 Hoe benadert de economische theorie de onderneming en ondernemen .	158
7.3 Alternatief: MVO-benaderingen	160
7.4 Verkenning van een christelijk filosofische benadering.....	169
7.5 Discussie: Meerwaarde van de christelijk filosofische benadering MVO ...	179
7.6 Conclusie.....	188
Annex Een relatiebenadering als hulpmiddel voor verantwoord ondernemen.	190
8. Economie en overheidsbeleid: dialoog met Milton Friedman.....	202
8.1 Introductie.....	202
8.2 Free to choose.....	204
8.3 Economische politiek: economisch denken, theorie en doelen.....	214
8.4 Evaluatie	222
8.5 Christelijke visie op overheidsbeleid met betrekking tot de economie.....	231
8.6 Conclusies	245
Annex I Globalisering, neoliberalisme en beleid.....	249
Annex II Transitie, innovatie en beleid.....	253
Annex III Radicale en kritische analyse in christelijke economische politiek: het Colijn-Kuyper debat.....	255
9. Ecologische economie.....	258
9.1 Inleiding	258
9.2 Wie is Herman Daly?	259
9.3 Kanttekeningen bij de moderne economie als discipline	260

9.4 De piramide van Daly als noodzakelijke context-verbreding	264
9.5 Het probleem van de huidige economie.....	267
9.6 Principes voor een duurzame economie	270
9.7 Duurzaam inkomen: <i>Green accounting</i>	271
9.8 De donut economie als operationalisering van een duurzame economie .	276
9.9 Sociale en planetaire grenzen.....	277
9.10 Evaluatie en conclusies.....	280
Deel 3 Synthese en conclusies	285
10. Conclusies Deel I: Economische theorie	286
10.1 Inleiding	286
10.2 Wat is economie?	296
10.3 Economische wetenschap	304
10.4 Economische theorie	308
10.5 Begrijpen van economisch gedrag	313
10.6 Enkele methodologische aspecten	322
10.7 Concluderende opmerkingen	334
Annex Economische modellen	337
11. Conclusie deel II: Lessen voor economische praktijken.....	344
11.1 Inleiding	344
11.2 Consumenten.....	345
11.3 Arbeid en werk.....	360
11.4 Ondernemen en waardencreatie.....	364
11.5 Intermezzo over de economische orde	366
11.6 Economisch beleid en beleidsadvisering	374
11.7 Economie-onderwijs.....	380
12 Epiloog	386
Referenties.....	391

Register	412
Kort CV auteur	422

Index boxen

Box 1 Economische theorie van consumenten-gedrag	26
Box 2 Marktevenwicht	64
Box 3 Janos Kornai	74
Box 4 Amittai Etzioni	93
Box 5 Ezra Mishan	120
Box 6 Over marktwerking, prijzen en een pak fair trade hagelslag	125
Box 7 Typen KBA.....	132
Box 8 Edward Freemans stakeholderbenadering	164
Box 9 De sociale onderneming	173
Box 10 MVO en Sustainable Development Goals	182
Box 11 Financiële en niet-financiële verslaglegging	185
Box 12 Oneerlijke handelspraktijken	197
Box 13 Milton Friedman	205
Box 14 Marktwerking, prijzen en schaarste	209
Box 15 Algemeen belang als normatieve notie voor overheidsbeleid.....	240
Box 16 De Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW)	274
Box 17 Voorbeeld melkveehouder en zijn gezinsbedrijf	315
Box 18 Groei of vrucht dragen	326
Box 19 Utilisme en nutsstreven.....	345
Box 20 Economie van het genoeg.....	357
Box 21 Normatieve economie en economische orde	371

1. Inleiding

1.1 Waarom filosoferen?

Over het nut en de noodzaak van methodologische bezinning op de economie als wetenschap wordt verschillend gedacht. Populair gebruik is het niet onder economen¹. Velen demonstreren liever hun resultaten dan dat ze praten over de fundamentele en de soms nogal heroïsche veronderstellingen die in het vak worden gehanteerd. Anderen, zo heb ik herhaaldelijk gemerkt, reageren zelfs emotioneel of licht geprikkeld en zien het 'morrelen' aan de fundamentele als een direct symptoom van verval. Dat doe je niet! De fundering heeft zich inmiddels voldoende bewezen. "Werk liever aan het optrekken van het gebouw", zo lijken ze te zeggen.

Financieel-economische crisis

Intussen is er sinds de financieel-economische crisis, die in 2008 begon en die circa 8 jaar duurde, voor de professie een goede reden om kritisch te reflecteren op het eigen functioneren en de rol van haar wetenschap. Zoals de Engelse koningin zich afvroeg toen ze in november 2008 de prestigieuze *London School of Economics* bezocht: "*How come nobody could foresee it?*" De oorzaken van de economische crisis zijn complex en kunnen zeker niet alleen economen of de economische wetenschap worden verweten. Maar niemand kan ontkennen dat de economische professie hierin ook een partij is. Economen dachten de gouden formule gevonden te hebben om economische groei te combineren met lage inflatie². Ik denk dat de economen als collectief erg onderschat hebben wat er aan de hand was en in eerste instantie vaak niet goed begrepen wat er zich voordeed.

Sterker nog ik denk dat, generaliserend gesproken, economen niet alleen tekort schoten in het peilen van de economie en dat ze dus weinig relevant waren met betrekking tot de bijdrage die je van hen zou mogen verwachten, maar er zijn volgens mij inmiddels overduidelijke bewijzen dat ze er met hun invloed en aan-

---

¹ Dit is trouwens ook bij veel andere vakwetenschappers zo. De bekende natuurkundige Richard Feynman zei bijvoorbeeld ooit wat laatdunkend: "Wetenschapsfilosofie is ongeveer even nuttig voor wetenschappers als ornithologie voor vogels." In economische tekstboeken wordt vaak weinig aandacht aan dit onderwerp besteed. Een uitzondering is M. Friedman (1976) *Price theory*. Aldine Publishing Company.

² Nobelprijswinnaar en macroeconoom Robert Lucas verklaarde in 2003 in zijn *presidential address* voor de American Economic Association dat het centrale probleem om depressies te voorkomen in de economie was opgelost (zie zijn artikel *Macroeconomic Priorities* in *American Economic Review*).

bevelingen toe hebben bijgedragen dat zaken mis zijn gelopen³. De vraag rijst dan "Hoe kan dat gebeuren?" Heeft dat misschien te maken met een bepaalde blikvernauwing of beroepsdeformatie die zich in de loop van de tijd van de professie meester heeft gemaakt?

Gebrek aan duurzaamheid

Er is volgens mij nog een andere reden waarom het goed is als economen kritisch naar zichzelf en hun vak kijken. Deze reden betreft het verwijt dat er mogelijk in de economie zelf krachten werkzaam zijn die leiden tot een gebrek aan verantwoord en duurzaam beheer. Twee voorbeelden kunnen dit illustreren. Het eerste is van Daniel Hausman, een van de vooraanstaande vakfilosofen van de economie. Hij definieert, de geschiedenis van de economie overziende, de economische wetenschap als de wetenschap die zich op verschijnselen richt die samenhangen of worden verklaard vanuit de rationaliteit die gekoppeld is aan het verlangen naar welvaartsverhoging en meer consumptie-mogelijkheden wat betreft goederen en diensten⁴. Daar klinkt, in ieder geval op het eerste gehoor, een sterke economische groei-agenda en een materialistisch economie-begrip in door. Maar wat betekent dit voor de druk op het milieu en de draagkracht van de aarde? En wat houdt dit in voor de mensen? Een alsmaar oplopende prestatiedruk en *rat-race* met een groeiend aantal *burn outs*? Het tweede voorbeeld komt van de Harvard econoom Stephen Marglin. Hij stelt dat economen door markten te promoten bijdragen aan het ondermijnen van wederkerigheid (reciprociteit) in het handelen, het altruïsme afbreuk doen, en individualisme en de ongebreidelde consumptiezucht van consumenten aanmoedigen. Hij zegt dat de economen op deze wijze een wereld naar hun eigen beeld creëren, die inherent onduurzaam is⁵. De vraag is natuurlijk of dat waar is. Maar ook al zit er maar een kern van waarheid in dan verdient het al bezinning en aandacht omdat het duurzaam gebruik van de aarde een van de grootste uitdagingen voor de toekomst is.

Ik ben geboeid door de economie als vak en vind het bouwen aan theorieën en empirische modellen belangrijk en steek daar ook de meeste tijd van mijn arbeidzame leven in, zelfs een deel van mijn vrije tijd. Maar ik wil voor mezelf ook de bezinning op de grondslagen van het vak gaande houden. Wie dat vergeet wordt onkritisch en dat is voor elke wetenschap(per) een doodzonde. Zeker na een crisisperiode zoals we die recent nog meemaakten zou dat besef meer dan ooit levend moeten zijn. Ik denk ook dat een goed besef van grondslagen, aannames en veronderstellingen cruciaal is om de bereikte wetenschappelijke kennis

---

³ Zie bijvoorbeeld Ha-Joon Chang (2010), pp.245-251 en ook de analyses van Nobelprijswinnaars Stiglitz en Krugman. Er zijn overigens verschillende economen die wel waarschuwend geluiden hebben laten horen bij de financiële deregulering, maar ook zij hebben zich waarschijnlijk niet gerealiseerd dat de zaken zo zouden kunnen gaan lopen.

⁴ Zie Daniel Hausman (2012).

⁵ Stephen Marglin (2008) en ook John Tiemstra (2012).

goed te kunnen beoordelen en gebruiken. In die zin is methodologische bezinning volgens mij een must voor elke econoom.

1.2 In vruchtbaar gesprek

Met "filosoferen" wordt in dagelijks taalgebruik 'over iets doordenken' bedoeld. In die zin kan de titel van dit boek worden opgevat als het wat verder doordenken (dan gebruikelijk) over economie. Filosoferen leent zich uitermate goed voor gesprek en dialoog. Plato verhaalt over Socrates, die filosoferen opvatte als een voortdurend vraaggesprek. Dit boek geeft vorm aan dit 'in gesprek zijn' met anderen⁶. Bijna elk hoofdstuk heeft wel een aanleiding in een artikel of boek van een collega-econoom.

In het gesprek dat we aangaan laten we elke auteur eerst steeds zijn eigen verhaal vertellen en proberen we zijn verhaal ook in het grotere perspectief van de economische theorie te plaatsen. We maken er bovendien opmerkingen bij en stellen er vragen over. Zo proberen we enerzijds de bredere context van elk verhaal te schetsen en anderzijds de filosofische vooronderstellingen er in te ontdekken. Vervolgens proberen we de gemaakte keuzes ook te evalueren door ze te vergelijken met alternatieve keuzes en door te kijken in welke mate ze bijdragen aan een vruchtbare economische wetenschap.

Begrijpen

Met 'vruchtbaar' bedoelen we dan een economische wetenschap die in de eerste plaats helpt om de werkelijkheid echt te begrijpen. Dat wil zeggen dat ze recht doet aan de verschijnselen die we om ons heen waarnemen. Het is goed daar kritisch naar te kijken omdat er in de economie, net zoals trouwens in elke willekeurige andere wetenschap, nogal wat vereenvoudigende veronderstellingen worden gemaakt. Het versimplificeren van zaken is op zichzelf niet erg en vaak de prijs die men moet betalen om de analyse aan diepte te laten winnen. Maar het gevaar is dat wat als een 'benadering' zou moeten gelden vervolgens als een gepasseerd station wordt beschouwd, waar niemand meer over nadenkt. De theorie wordt dan te onkritisch en kan, in ieder geval voor sommige toepassingen, haar doel voorbij gaan schieten.

Verantwoord handelen

Anderzijds is een vruchtbare wetenschap ondersteunend voor het goede en verantwoorde handelen. Het is met andere woorden een wetenschap die niet alleen

---

⁶ Dit is een benadering die ook graag gevolgd werd door de VU-econoom T.P. van der Kooy. Ze heeft voor de auteur het voordeel dat geen monografie hoeft te worden geschreven, waarin alles met elkaar samenhangt. Voor de lezer is het voordeel van zo'n aanpak dat dat er de nodige variatie in het gebodene zit en je je ook in een deel ervan kunt verdiepen zonder cruciale details mis te lopen.

problemen identificeert, maar de economische werkelijkheid ook duidt, richting wijst en helpt met het vinden van goede oplossingen en keuzes. Met "goed" bedoelen we dan allereerst goed in economische zin, maar willen dit ook breder trekken. Iets wat economisch efficiënt is, maar tegelijkertijd bijvoorbeeld sociaal uitwerkt voor mensen of ethisch gezien kwetsbaar is, is niet "goed" te noemen in een meer integrale of omvattende zin. Het zou, dit wetend, raar zijn iets dergelijks dan nog steeds goed te noemen in economische zin. De werkelijkheid is immers een eenheid en je kunt een economische handeling wel in analytische zin, maar nooit in praktische zin opsplitsen in verschillende aspecten.

Wijsheid

Volgens een klassieke definitie gaat er het in het filosoferen om om wijzer te worden. Om die reden wordt en werd filosofie ook wel wijsbegeerte genoemd⁷. Dat is ook de insteek die hier is gekozen. Getracht wordt de bijdrage van een auteur te doorgronden en daarna via een weging van argumenten en tegenargumenten aan wijsheid te winnen. Het doel is dus meer dan 'inzicht' of 'antwoorden'. Het stellen van een betere vraag is bijvoorbeeld nog geen antwoord, maar kan wel het resultaat van een verdiept inzicht zijn. Een antwoord kan kennis zijn over een probleem, bijvoorbeeld van een mogelijke oplossing ervoor. Wijsheid is echter meer dan kennis. Daar zit ook iets in van het op een evenwichtige manier toepassen en 'vertalen' van kennis zodanig dat deze bijdraagt aan een betere manier van leven. Gepoogd wordt om in de twee slothoofdstukken van dit boek (de hoofdstukken 10 en 11) de opgedane inzichten en hun praktische betekenis voor het economisch denken en handelen nog eens samen te brengen.

1.3 Invalshoek

De economie kent allerlei stromingen, zoals klassieke economen, keynesianen, marxisten, monetaristen, Oostenrijkers, en Ricardianen. Ook in de filosofie bestaan verschillende benaderingen. Die verschillen hebben uiteindelijk vaak te maken met knopen die al in een voorfase van de opbouw van de specifieke filosofische stroming zijn doorgehakt. Hoe uit deze verschillende opvattingen en stromingen te kiezen voor de bespreking?

Belangrijke boodschap

We hebben een aantal auteurs geselecteerd, die elk als kenmerk hebben dat ze een boodschap hebben die van zodanige betekenis is dat we er volgens mij in het vak iets mee moeten doen. In het gesprek dat we aangaan proberen we die cruciale bijdrage allereerst helder te maken en in een context te plaatsen. De invalshoek die wordt gekozen is een economisch-filosofische. Filosofie wordt

---

⁷ Zie R. van Woudenberg (1992), p.18. e.v.

daarbij opgevat het reflecteren op in dit geval de grondslagen van de economie⁸. Die filosofische reflectie staat dus niet los van het vakwetenschappelijke denken, maar gaat er tegelijkertijd ook bovenuit. Enerzijds omdat ze “achter de regels” probeert te lezen en de achterliggende grondideeën wil beproeven. Anderzijds omdat we ook willen doorvragen hoe bepaalde, vaak in een specifieke context verworven sleutelinzichten in een meer generieke zin voor het economisch denken vruchtbaar kunnen worden gemaakt.

Oog voor world view

De fundamentele keuzes in de wetenschap zijn bij nader inzien dikwijls geen zaak van louter rationele afweging of puur wetenschappelijke argumenten, maar mede het gevolg van op een “geloof” gebaseerde en dus levensbeschouwelijke uitgangspunten. Die overtuiging, of *world view* hoeft overigens helemaal niet aan een religie gerelateerd te zijn. De echte liberaal en de overtuigde sociaal-democraat hebben net zo goed hun overtuiging en bevinden zich daarom eveneens onder de “gelovigen”⁹. Dat geldt overigens niet alleen voor de auteurs die we gaan bespreken en de fundamentele knopen die zij doorhakken. Het geldt even goed onze eigen analyse. Het is daarom goed om over de in dit boek gekozen invalshoek direct klare wijn te schenken. In deze studie wordt een beroep gedaan op het christelijk filosoferen. Nu is ook de christelijke filosofie alles behalve eenheidsworst. Hier oriënteren we ons met name op het reformatorisch-wijsgerig denken of de gereformeerde filosofie, zoals zich dat met name in Nederland en Noord-Amerika heeft ontwikkeld.

Het gaat te ver om in het kader van deze studie de reformatorische wijsbegeerte waaraan hierboven werd gerefereerd uitvoerig te omschrijven. We volstaan daarom met een beknopte karakterisering en verwijzen hen die meer willen weten door naar andere referenties¹⁰. De reformatorische wijsbegeerte is zeker niet de oudste vorm van christelijke filosofie. De thomistische filosofie is veel ouder.

---

⁸ Zie ook Krijnen en Kee (2007), p.14.

⁹ Even ter illustratie waarom dit soort overtuigingen ertoe doen: de liberaal zal geneigd zijn vanuit het individu en zijn zelfredzaamheid te denken, terwijl de sociaal-democraat waarschijnlijk meer oog heeft voor de imperfecties van de markt en de noodzaak van een overheid die mensen en ook de economie de helpende hand biedt waar nodig. De liberale benadering “gelooft” in marktwerking en vrije ruil; de sociaal democraat “denkt” dat er sprake is van onevenwichtigheden in de economie (bijvoorbeeld werkloosheid), waarbij de overheid op een slimme manier moet ingrijpen (bijvoorbeeld via een Keynesiaanse bestedingspolitiek in tijden van recessie). Beide “kampen” hebben uitstekende vakwetenschappers. Ter illustratie: Nobelprijswinnaars uit het meer liberale kamp zijn Gary Becker (Chicago), Milton Friedman (Chicago) en Robert Lucas (Minnesota) en uit het meer sociaal-democratische kamp zijn het Paul Samuelson (Cambridge), Amartya Sen (London), Joe Stiglitz (Stanford), en Paul Krugman (New York). Drie van hen komen in het vervolg nog aan bod.

¹⁰ Zie voor een overzicht van de ontwikkeling van deze filosofie, waarin ook aandacht wordt besteed aan de relatie tot de Thomistische filosofie, B. Hengstmengel (2015). In Nederland wordt dit denken gestimuleerd door de denkgemeenschap rond de stichting Christelijke Filosofie. Ik geef zelf de voorkeur aan het gebruik van de termen reformatorisch-wijsgerig denken of gereformeerde filosofie, juist ook om de specifieke invalshoek van deze stroming in de christelijke filosofie beter aan te geven.

De reformatorische wijsbegeerte is in verschillende opzichten bijzonder. Ze is geworteld in de reformatie en/of calvinisme en augustijnse traditie. Ze claimt een oorspronkelijkheid van christelijk denken en wil synthesefilosofie (bijvoorbeeld de vermenging van Griekse filosofie met christelijke uitgangspunten) vermijden. Ze is verder gevoelig voor de rol van uitgangspunten en vooronderstellingen en het vaak niet-wetenschappelijke of transcendente karakter ervan. Vanuit een rijke visie op de schepping en haar structuur verweert ze zich tegen reductionisme. Ze leeft bij het geheim, daarbij niet alleen de kracht, maar niet minder ook de grenzen van het menselijk denken erkennend. Met haar structuurleer, heeft ze een krachtig instrument in handen om op een kritische manier naar menselijk denken en de belangrijke valkuilen waar dit denken gevoelig voor is, te kijken. Ze biedt (meer dan andere filosofieën) een uitgewerkte visie op het waarom van verschillende vakwetenschappen (door verschillende aspecten aan de werkelijkheid te onderscheiden) en hun individuele eigenheid (vgl. de economische zinkern) alsmede ook hun onderlinge verhouding (samenhang, overeenkomsten, verschillen). Verder geeft ze visie op de verhouding van wetenschappelijke kennis, als een toch heel specifieke vorm van kennis, en praktische of ervaringskennis.

1.4 Opzet

Het boek start met een filosofisch of methodologisch deel gericht op de economische wetenschap. Dit deel omvat vier bijdragen, waarvan de eerste gaat over de vakfilosofie van de economie, zoals die wordt voorgestaan door Tony Lawson. Lawson verdedigt het zogenaamde kritisch realisme. Hij lijkt met zijn benadering een aantal oude problemen in de vakfilosofie van de economie op te lossen. Wat is de winst die hij bereikt? Staan er ook kosten tegenover? Het daarop volgende hoofdstuk gaat in op de aard van economische wetten. Er wordt in beleidsdiscussies nogal eens een beroep op economische wetmatigheden gedaan, bijvoorbeeld om de noodzaak en onvermijdelijkheid van bezuinigingen aan te tonen. Maar hoe zit het eigenlijk met de eigenwettelijkheid en *Sachlogik* van de economie? Kijkend naar de *ups* en *downs* van de beurs, verzuchtte Nobelprijswinnaar Paul Samuelson eens dat hij het ook nauwelijks meer begreep. Is het in de economie zo dat wat omhoog gaat (zoals beurskoersen) ook weer naar beneden moet komen of is er meer aan de hand? Sommige economen denken dat er in de economie eigenlijk nauwelijks echte wetten zijn, maar construeren vervolgens wel modellen die vol zitten met wetmatigheden.

Het eerste deel vervolgt met een hoofdstuk waarin het werk van de Hongaars-Amerikaanse econoom Janos Kornnai over de budgetbeperking centraal staat. Zijn werk biedt een opstap naar het begrip van economische wetten als normen voor het economisch handelen in plaats van de gangbare visie waarin wetten worden opgevat als deterministische en mechanisch causale relaties. De budgetconditie blijkt op bijna alle terreinen van de economie een rol te spelen en een

belangrijke component te zijn van wat we zullen aanduiden als de economische normativiteit.

In een afsluitende bijdrage in dit deel wordt ingegaan op de zogenaamde socio-economie van de invloedrijke socioloog Amitai Etzioni. Hij pretendeert met een nieuw paradigma te komen dat het economisch handelen niet alleen veel beter verklaart, maar dat ook de morele grondslag van de economie herstelt. Zouden de economen deze handreiking niet veel meer ter harte moeten nemen? Zo ja, waarom doen ze dat dan eigenlijk niet? De socio-economie lijkt immers alweer uit de mode, maar is dat terecht? Ze legt een basis om op een andere manier naar economisch gedrag te kijken dan in de neo-klassieke theorie gebeurt, waarbij normen en waarden een belangrijke rol spelen. Onze conclusie is dat dat terecht is opgemerkt en verdere uitwerking behoeft.

Het tweede deel richt zich op het economisch handelen. De eerste bijdrage in dat deel gaat in op de economische afweging die bij het menselijk handelen moet worden gemaakt. Daarin speelt het denken in termen van kosten en baten een belangrijke rol. In dat hoofdstuk wordt dan ook de kosten/baten-analyse (KBA) als een hulpmiddel bij de economische afweging van vooral de meer complexe beslissingen uitgebreid besproken. Na een beschrijving van hoe de methodiek werkt volgt een bespreking van het welvaartstheoretische fundament ervan en van de kritiek op die er op KBA is gekomen. Tenslotte wordt een alternatief KBA-raamwerk geboden, dat meer conform een christelijke visie op economie is, zoals die zich uitkristalliseerde aan de hand van het eerste deel van dit boek.

De ondernemingswijze productie en alles wat daarbij komt kijken is in hoge mate bepalend voor het economisch leven. Daarom volgt na het hoofdstuk over de economische afweging in het algemeen een hoofdstuk over maatschappelijk verantwoord ondernemen of bedrijfsethiek. Het eerste deel van dat hoofdstuk gaat in op de stakeholder-ethiek zoals voorgestaan door de Amerikaanse filosoof Edward Freeman en door de Duitse econoom en ethicus Peter Ulrich. Freeman laat zien dat bedrijfsethiek altijd een rol speelt en dat een bedrijf, wil het gezond zijn, de stakeholderrelaties goed op orde moet hebben. Ook komt de vraag aan de orde wat een onderneming nu eigenlijk is. Nobelprijswinnaar Ronald Coase heeft deze vraag trachten te beantwoorden, maar wij concluderen dat zijn antwoord ontoereikend is en stellen, gebruikmakend van inzichten uit de christelijke filosofie, een betere oplossing voor.

Daarna volgt er een hoofdstuk over economisch beleid dat begint met een bespreking van het boek *Aan ons de keus* van de Chicago-econoom Milton Friedman. Dat helpt om het neoliberale denken, zoals dat sinds de tachtiger jaren van de vorige eeuw opgang maakte, te begrijpen. Maar ook andere economische visies, waaronder de Keynesiaanse visie worden besproken en geëvalueerd. Ook de rol van economen bij beleidsadvisering komt aan bod. Tenslotte wordt een schets gegeven van een christelijke visie op economisch beleid en een aantal principes die daarbij kunnen helpen.

Een kernuitdaging van deze tijd voor zowel het beleid als de samenleving is hoe economie en duurzaamheid te combineren. Uit de praktijk blijkt hoe lastig dat is. Maar heeft dat ook te maken met ons te beperkte economisch denken? In een hoofdstuk over de ecologische economie, waarin het werk van de ecologisch-econoom Herman Daly centraal staat wordt dit verder uitgediept. Er zal blijken dat een duurzame economie op twee benen moet lopen. Naast de norm van de efficiëntie is er een onafhankelijke tweede norm nodig, namelijk die van de 'besparing'. Er worden bovendien suggesties gedaan hoe dit praktisch te maken, onder andere aan de hand van een bespreking van een duurzaam nationaal inkomen-indicator en de Donut-economie.

Het derde en laatste deel bestaat uit twee hoofdstukken waarin de schrijver zelf haring of kuit moet laten zien. Weliswaar krijgt hij in de eerdere delen steeds al de mogelijkheid om in gesprek te gaan. En zoals het bij een echte dialoog hoort zal hij niet alleen luisteren, maar ook vragen stellen, tegenwerpingen maken en mogelijk instemming of afkeuring laten blijken. In de beide slothoofdstukken van dit boek worden verder de diverse onderdelen die eerder zijn besproken met elkaar gecombineerd. Ook zal er dan worden gekeken naar de samenhangen. Want op een bepaalde manier is de economie als een huis waarin de onderdelen op elkaar rusten, zoals het dak op de muren, elkaar beïnvloeden en met elkaar in verband staan.

1.5 Lessen en inzichten

Zoals hiervoor al genoemd is het doel van deze exercitie een aantal inzichten op te doen en met elkaar in verband te brengen in een bijgestelde visie op economie. Gepoogd wordt deze inzichten te vertalen in een aantal lessen voor economen, werknemers, ondernemers, consumenten en beleidsmakers. Want echte filosofie is praktisch. Economie wordt niet voor niets wel eens "de filosofie van het dagelijks brood"¹¹ genoemd. We willen meer zicht krijgen op de knopen die worden doorgehakt, de veronderstellingen die worden gemaakt, de benadering die wordt gebruikt, etc. Het gaat hierbij om zaken die voor de econoom meestal vanzelfsprekend zijn en waarop vaak relatief weinig wordt gereflecteerd. We willen kijken wat zo'n reflectie oplevert, wat het uitmaakt voor de analyse van het economisch proces, maar ook wat het betekent voor het denken over wat goed economisch handelen is, hoe je tot goede economische afwegingen komt, met welke niet-economische factoren rekening zal moeten worden gehouden en welke hulpmiddelen daarbij kunnen worden gebruikt. Want de bedoeling van deze exercitie is om er echt (een beetje) wijzer van te worden en 'rijker' door te kun-

---

¹¹ Robert Heilbroner heeft een boeiend boek geschreven over de geschiedenis van de economie, waarin hij de economen die hij bespreekt "filosofen van het dagelijks brood" noemt. De oorspronkelijke titel van deze economische bestseller, die al in 1952 verscheen en die sindsdien meer dan 7 herdrukken beleefde, was *Worldly philosophers*.

nen leven. Of die ambitie wordt gehaald moet de lezer straks zelf maar beoordelen.

Deel 1 Economische wetenschap

2. Kritisch realisme: in discussie met Tony Lawson over de vakfilosofie van de economie

2.1 Introductie

Elke wetenschapper en zeker de christen-wetenschapper, heeft de opdracht om zich met de filosofie van zijn vak bezig te houden. Wetenschap is immers reflectief: wetenschappers richten zich niet alleen op het oplossen van problemen op het domein van hun onderzoek, maar geven zich ook rekenschap van de methode die ze gebruiken. Μέθοδος of methode betekent zoveel als 'de weg waarlangs' de resultaten zijn verkregen.

Formele theorie of empirische wetenschap?

Een fundamentele methodologische kwestie in de economie betreft haar karakter. Is de economische wetenschap in haar kern een formele theorie, een deductief systeem van logische redeneringen? Of is ze bijvoorbeeld een empirische wetenschap met realistische concepten en verklaringen? Of beide? En minstens even belangrijk is de vraag hoe effectief de economische wetenschap is. In welke mate slaagt ze erin adequate verklaringen te geven voor economische verschijnselen? Heeft ze economische wetmatigheden kunnen identificeren? Is ze in staat met goede voorspellingen over het verloop van de economie te komen? In zijn monumentale maar wel gedateerde boek *History of Economic Analysis* concludeert Joseph Schumpeter dat de economische wetenschap minder heeft gepresteerd dan redelijkerwijs mocht worden verwacht en dat haar resultaten bovendien steeds vatbaar bleken voor steekhoudende kritiek¹². Staan we er vandaag, meer dan een halve eeuw later, veel beter voor? Zo niet, wat is dan de oorzaak en is er een remedie om de schade alsnog in te halen?

Gevoelig voor voorvragen

Vakfilosofie verheldert niet alleen de methode en daarmee de reikwijdte van de met die methode verkregen resultaten, maar maakt een wetenschapper ook gevoelig voor de voorvragen van zijn wetenschap en bewust van aannames over bijvoorbeeld de visie op de werkelijkheid en op de mens, die impliciet in de beoefening van zijn vakwetenschap meespelen. Die visie kan de methode stempelen.

---

¹² Schumpeter, J.A. (1954).

Al in 1965 wees de bekende econoom en Nobelprijswinnaar Georg Stigler (1965) er in zijn presidentiële rede voor de *American Economic Association* op dat economen sinds de tijd van Adam Smith niet hebben gearzeld om met sterke statements over de effectiviteit van overheidsingrijpen te komen, zonder dat daarbij sprake was van "serious evidence" om die claims ook hard te maken. Kennelijk was de empirie zo helder dat met enkele anekdotes kon worden volstaan en serieuze empirische onderbouwing als overbodig werd beschouwd.

Vakwetenschappers liggen in de dagelijkse praktijk van hun werk over het algemeen niet wakker van de filosofische voorvragen. Erg populair is een bezinning op de prolegomena van het vak daarom niet. Ook de bekende economische tekstboeken die de economiestudenten in het vak introduceren besteden er nauwelijks aandacht aan¹³. Het blijft vaak iets voor een wat obscuur keuzevak, een hobby van enkelingen, de liefhebber met sterk filosofische belangstelling.

Tony Lawson

Gelukig zijn er vakfilosofen van de economie. In dit hoofdstuk wil ik nagaan hoe een van hen, de Brit Tony Lawson, tegen de economische wetenschap aankijkt.

Lawson werkte aan de universiteit van Cambridge in het Verenigd Koninkrijk. Hij studeerde wiskunde en maakte later de overstap naar de economie. Lawson studeerde aan de prestigieuze London School of Economics en promoveerde later ook aan die universiteit waar hij nu nog werkt. De overstap van de wiskunde naar de economie maakt Lawson extra interessant omdat juist in de economie de formele analyse zo'n een belangrijke rol speelt. Het opmerkelijke is dat Lawson, zoals uit het vervolg wel zal blijken, daar niet enthousiast over is, maar zich daar juist heel kritisch over uitlaat. En dat is niet alleen omdat hij vindt dat veel economen maar matige wiskundigen zijn.

Lawson is editor van de *Cambridge Journal of Economics* en was een van de oprichters van de European Association for Evolutionary Political Economy. Hij schreef veel publicaties¹⁴ en is bekend met zowel de mainstream economie als

---

¹³ Ik ben zelf opgegroeid met het *Economics* tekstboek (11^e editie) van Paul Samuelson (1980), waarin in het eerste hoofdstuk een aantal filosofische issues (waaronder de verhouding tussen theorie en praktijk, de *post-hoc fallacy*, het verschil tussen maatschappij- en natuurwetenschappen, de rol van subjectiviteit bij waarneming, de deel-geheel verhouding) beknopt (in 5½ pagina van de in totaal 865 pagina's die dit boek telde) aan de orde kwamen. Je weet dan als student dat dit soort zaken bestaan. In twee andere veelgebruikte boeken waar ik mee in aanraking kwam, zoals Hal Varians (1990) *Intermediate Microeconomics* (2^e druk) en Gregory Mankiw (1992) *Macroeconomics* vind je er eigenlijk niets over, of het moest zijn dat economen in hun denken vaak gebruik maken van modellen en hun theorie logisch afleiden van enkele basisprincipes (optimalisatie en evenwicht).

¹⁴ Zie o.a. zijn publicaties *A realist theory for economics* in R. Backhouse ed. (1994) *New directions in economic methodology*, pp.257-285; *Economics and Reality* (1997); *Reorienting Economics* (2003) (allen verschenen bij Routledge in Londen). Ook van belang zijn Lawsons artikelen (2012a) *Ontology and the study of social reality: emergence, organisation, community, power, social rela-*

ook met meer heterodoxe economische stromingen, waaronder de feministische economie.

Om de visie van Lawson goed te kunnen plaatsen beginnen we met een korte schets van wat mij de tot voor kort dominante visie van economen op de filosofie van hun vak lijkt. Het is tegen die achtergrond dat we vervolgens de positie van Lawson willen bespreken. Vervolgens wil ik nagaan hoe zijn inzichten zich verhouden met datgene wat in de christelijke filosofie is gezegd over wetenschap in het algemeen en economie in het bijzonder¹⁵. Mijn conclusie is dat Lawson met zijn voorstellen aan de economen een belangrijke handreiking doet om hun empirisch domein meer recht te doen en er rekening mee te houden dat economie altijd mensenwerk is en dus naar haar aard in essentie een sociale wetenschap is. Ook zijn aandacht voor economische wetten en de prioriteit die hij geeft aan de ontologie zijn welkome bijdragen aan de discussie zoals we die vandaag in ons vak nodig hebben. Tegelijkertijd gaat hij volgens mij op een aantal onderdelen nog niet ver genoeg, waardoor de economie in praktische zin tekort dreigt te schieten als het gaat om haar oriëntatie op humaniteit en duurzaamheid.

2.2 Context

Mathematisch-deductieve methode

Hoewel er, zoals hiervoor al werd geconstateerd, in de economische tekstboeken niet zoveel over de filosofische grondslagen van het vak wordt gezegd is er weinig onduidelijkheid over de wijze van aanpak en de manier van denken. Dit geldt in ieder geval voor de *mainstream* van het economisch denken, vaak aangeduid als de neo-klassieke economie¹⁶. Zoals ook in de tekstboeken meestal wel wordt

---

tions, corporations, artefacts and money, *Cambridge Journal of Economics*, 36(2): 345–385; (2012b). Mathematical modelling and ideology in the economics academy: competing explanations of the failings of the modern discipline?, *Economic Thought: History, Philosophy and Methodology*, 1(1); en zijn boekbijdragen (2013a) Emergence and social causation, pp. 285–307 in Greco, J. and Groff, R. (eds.), *Powers and Capacities in Philosophy*, London, Routledge; (2013b) Emergence, morphogenesis, causal reduction and downward causation, pp. 61–84 in Archer, M. (ed.), *Social Morphogenesis*, New York, Springer.

¹⁵ Voor mijn eigen perspectief laat ik me, zoals in de inleiding van dit boek al werd aangegeven, in het bijzonder inspireren door de zogenaamde christelijke filosofie, of meer specifiek het reformato-ri-sch wijsgerig denken. Voor meer hierover en de relatie van dit denken tot de economische wetenschap zie bijvoorbeeld B. Goudzwaard (1982), R. Haan (1975) en B. Kee (1982). Wat betreft mijn eigen bijdragen aan dit thema zie mijn *Zin in werk; Economie van de barmhartigheid; een christelijk-normatieve visie op economie en Economie in orde?* 1997.

¹⁶ De neo-klassieke economie is verreweg de dominantste stroming in het economisch denken. Er zijn economische scholen, zoals de (oude) institutionele economen, de post-Keynesianen, de *social economics*-stroming en de feministische economie, die een andere methodische aanpak hebben en waarvoor dit niet of nauwelijks geldt. Een interessante stroming is de Oostenrijkse school, die zich duidelijk onderscheidt van het neoklassieke denken wat betreft formalisering, die wordt verworpen, maar die niettemin verschillende andere uitgangspunten met betrekking tot het economische handelen deelt. We komen op die scholen terug in hoofdstuk 10 (zie paragraaf 10.6).

aangegeven maken economen graag gebruik van modellen¹⁷. Daarbij gaat het vrijwel altijd om wiskundige relaties tussen variabelen. Die laatste variabelen kunnen exogeen dan wel endogeen zijn. De onderzoeker geeft waarden aan de (exogene) variabele mee terwijl het model de uitkomst van de overige (endogene) variabelen bepaalt. Met de wiskundige vergelijkingen kan naar believen worden gemanipuleerd. Er kunnen bijvoorbeeld alle standaard wiskundige bewerkingen op worden toegepast (zoals optellen, aftrekken, vermenigvuldigen, substitueren, en niet te vergeten het differentiëren en het oplossen van systemen van vergelijkingen en optimalisatieproblemen). Deze formele benaderingswijze van economische gedrag wordt wel aangeduid als de mathematisch-deductieve methode.

De mathematisch-deductieve methode is wijd verbreid in de economie en is bijvoorbeeld herkenbaar in de micro-economische theorie van het consumentengedrag. Ter illustratie een korte bespreking van de theorie van het consumentengedrag volgens deze benadering zie de Box.

Theorie van consumentengedrag

Merk op dat de theorie van het consumentengedrag opgetrokken wordt met behulp van een aantal minimale en plausibel geachte veronderstellingen zonder dat er ook maar één echte consument in beeld is (zie ook de box). Er wordt vanuit gegaan dat consumenten weten wat ze willen en stabiele voorkeuren hebben. Er wordt verder verondersteld dat de consument doel-rationeel handelt en zich niet vergist. Er wordt gedaan alsof de consument zich enkel en alleen door nut (*pleasure*) laat leiden. Maar of de consument in de praktijk altijd weet wat ze wil en of haar voorkeuren in de loop van de tijd niet zullen veranderen wordt niet echt empirisch gecheckt. En kunnen mensen ook niet wel eens iets doen dat ze eigenlijk niet willen? Vergissen is toch menselijk? En dan het "nut", dat gevoel "van binnen" waar de economie de mond vol over heeft, is dat, als je er een beetje beter over nadenkt en bij jezelf te rade gaat (introspectie), wel zo'n helder en sturend criterium?

---

¹⁷ Zie bijvoorbeeld de al eerder genoemde boeken van Varian en Mankiw. Enkele extreme voorbeelden zijn Debreu met zijn *Theory of value* en Mass-Collel, Whinston en Green met hun *Microeconomic Theory* maar dat zijn dan ook boeken voor gevorderden. Wie de wetenschappelijke economische tijdschriften opslaat kan, als hij/zij niet met wiskunde om kan gaan, 80 procent van de artikelen niet lezen. Iets in een tijdschrift krijgen zonder dat er een formele-wiskundige analyse onder ligt wordt ook steeds moeilijker. Modellen hoeven overigens niet altijd wiskundig te zijn (zie bijvoorbeeld Danny Rodrik, 2015).

Box 1 Economische theorie van consumenten-gedrag

Een tekstboek dat de theorie "netjes" opbouwt begint meestal met het definiëren van de preferentierelatie van de consument. Heeft zij consumptiebundel x liever dan y dan geldt $x \geq y$, of als ze indifferent is dan geldt $x = y$. waarbij $\geq$ en $=$ dan staan voor "heb liever dan" en "heb even lief als". Al snel volgt dan de overstap naar de zogenaamde nutsfunctie en de (wiskundig-economische) basiseigenschappen van zo'n functie, zoals de monotoniciteit van de nutsfunctie in de goederen-argumenten, het bestaan van de eerste en de tweede afgeleide van de nutsfunctie. Om ervoor te zorgen dat meer consumptie tot een hoger nut leidt wordt opgelegd dat de eerste afgeleide een positief teken heeft. De tweede orde afgeleide moet negatief zijn om ervoor te zorgen dat de wet van het dalend grensnut wordt geëerbiedigd (zie voor meer over deze wet ook de bespreking ervan in het volgende hoofdstuk). Daarna wordt de budgetbeperking (of budgetverzameling) geïntroduceerd. Wanneer de preferentierelatie en de randvoorwaarde van de beperkte middelen bekend zijn, kan het keuzeprobleem van de consument worden opgelost. Aannemende dat de consument zal streven naar maximalisering van het nut is het keuzeprobleem niet anders dan een wiskundig optimalisatieprobleem waarin de nutsfunctie wordt gemaximaliseerd onder de randvoorwaarde van de budgetrestrictie. Zo kunnen de vraagfuncties van de consument naar de verschillende goederen worden afgeleid. Een typische uitkomst is dat de vraag naar goed x een functie is van de prijs van het goed, p_x , de prijzen van (alle) andere goederen, p_y , en het inkomen, m .

Het bovenstaande voorbeeld laat ook de rol van de deductie zien, het afleiden van het één uit het ander. De afleiding van de (Marshalliaanse) vraagfuncties is zo'n zaak van deductie: wie logisch doorredeneert en het optimalisatieprobleem correct oplost krijgt de vraagfunctie er zo uit. Het blijkt dan ook nog te kloppen dat als de prijs van goed x , p_x , stijgt, gaat de vraag naar het goed naar beneden. "Als iets duurder wordt wil je er minder van hebben", dat klinkt geruststellend en precies zoals we het zouden verwachten¹⁸. En meestal klopt dat ook nog met de empirie. Deductie is ook te herkennen in de in de economie veel gehanteerde als-dan-uitspraken zoals: "als A gebeurt, dan volgt B ", of "als de geldhoeveelheid toeneemt dan krijg je inflatie". Bij dit soort uitspraken wordt vaak aangenomen dat de rest (datgene waar niets over wordt gezegd) niet verandert of constant blijft (de bekende *ceteris paribus* clausule).

---

¹⁸ Er worden ook eigenschappen van het consumentengedrag afgeleid die misschien niet direct voor zich spreken, zoals de homogeniteit van de graad nul van de vraagfuncties in de prijzen (*no money illusion*) en de symmetrie van de kruisprijseffecten van de zogenaamde gecompenseerde of Hicksiaanse vraagfuncties.

Imitatie van de natuurkunde

De economie is overigens niet de enige en ook niet de eerste wetenschap waarin de mathematisch deductieve methode zo'n dominante rol speelt. De economie heeft haar methode in sterke mate ontleend aan de natuurkunde. Daar bleek deze methode erg effectief en die wetenschap heeft daarom, bewust of onbewust, model gestaan voor de economie. Hoewel het begrijpelijk is dat economen zich voor hun theorievorming wilden spiegelen aan de *best practice* van de natuurkunde, is het allerm minst vanzelfsprekend om de methode daarvan zomaar naar de economie te kopiëren. De economie is immers, anders dan de natuurwetenschap, een maatschappijwetenschap? In de mens-wetenschappen gelden geen wetten zoals bijvoorbeeld de wet van de zwaartekracht in de natuurkunde. Als een steen valt, dan valt ze als willoos en dood object, maar mensen zijn juist niet willoos. Ze zijn vrij en kunnen kiezen hoe te handelen en dat doen ze ook. Die menselijke vrijheid past eigenlijk niet goed in het keurslijf van de natuurkundige methode.

Gezuiverd van ethiek

In de ontwikkeling van de economische theorie is nog iets anders te zien. Aanvankelijk waren er nauwe relaties tussen de economie en de ethiek. Een voorbeeld is het gebruik van het nuts-begrip door economen en de duiding van nut als iets moreel goeds door ethici (denk aan de *pleasure-pain*-calculatie van Jeremy Bentham). Van de moderne economie kan worden gezegd dat ze zich "volledig gezuiverd" heeft van ethische invloeden; dat is in ieder geval een claim die wordt gemaakt¹⁹. Het nut zoals economen dat vandaag gebruiken is een puur formele categorie geworden en (meestal) niet iets waar men een waarde in zichzelf aan toekent. De neoklassieke economie wil een positieve wetenschap zijn en zich richten op wat is (het *Sein*) en niet op wat moet (het *Sollen*).

Hoewel eerder werd geconstateerd dat de economische theorie eigenlijk een papieren wetenschap is (MacClosky) waarin de formeel wiskundige analyse domineert en men pas in tweede instantie naar de empirie gaat, is het toch zo dat je de economische wetenschap als positivistisch zou kunnen karakteriseren. De nadruk ligt op wat je kunt meten, wegen en tellen, op de objectieve (gestileerde) feiten. De neoklassieke economie claimt waarde-neutraal te zijn. De economie claimt een positieve wetenschap te zijn en geen normatieve²⁰.

---

¹⁹ In de praktijk hinkt men nogal eens op twee gedachten: de wiskundige economen baseren zich op het formele gebruik van nut, maar de algemene en toegepaste economen zijn geneigd om toch een meer letterlijke interpretatie van nut te gebruiken. Zie ook hoofdstuk 6 (paragraaf 6.4) over het gebruik van het nutsbegrip in de kosten/baten-analyse en de box over het utilisme in hoofdstuk 11 (paragraaf 11.2) waarin een aantal bezwaren tegen het nutsdenken worden genoemd.

²⁰ Een bekend inleidend tekstboek, namelijk *Positive Economics* van Lipsey en Steiner, heeft "positief" zelfs in de titel opgenomen.

Welvaartstheorie

Op dit verhaal is overigens één belangrijke uitzondering en dat is de zogenaamde welvaartstheorie²¹. Dit is een onderdeel van de economie dat nauw met de positieve theorie is verbonden, maar waarin meer vergaande veronderstellingen worden gemaakt. Het is juist deze welvaartstheorie die aan de basis ligt van de (wiskundige-economische) bewijzen dat in een ruileconomie vraag en aanbod niet alleen in evenwicht zullen zijn, maar dat dit evenwicht ook efficiënt is²². Naast de onderbouwing dat markten, mits aan een aantal “gebruikelijke” randvoorwaarden²³ is voldaan, efficiënt werken, biedt de welvaartstheorie ook een onderbouwing voor de evaluatie van overheidsingrijpen. In een zogenaamde *first best world* (dat wil zeggen een wereld waarin geen versturende belastingen en heffingen zijn en waarin marktmacht en externe effecten geen rol spelen) leidt overheidsingrijpen per definitie tot een daling van de welvaart of de introductie van inefficiënties (het zogenaamde efficiency-verlies of *deadweight loss*). Is er sprake van marktfalen (door negatieve of positieve externe effecten, of imperfecte concurrentie) dan kan overheidsingrijpen wel tot welvaartsverbetering en efficiëntie-winst leiden²⁴. De welvaartstheorie biedt dan ook aanknopingspunten hoe welvaartsverbetering zou kunnen worden bereikt; bijvoorbeeld door de kosten van ongeprijsde schaarstes (milieuvervuiling) via heffingen in het prijzensysteem te integreren of door een maximale prijs af te spreken met een monopolist (imperfecte concurrentie).

Positieve economie

Hoewel de positieve economie de kern is van het vak en de welvaartstheorie niet aan de algemene waardevrijheidseis voldoet, is veel van wat economen vinden en inbrengen in het maatschappelijk debat direct of indirect gebaseerd op de welvaartstheorie. Het normatieve criterium in de welvaartstheorie is efficiency. Daarbij gaat het eigenlijk om een vorm van ruil-efficiëntie, gewoonlijk aangeduid als Pareto-efficiëntie. De uitkomst van een economie, dat wil zeggen de allocatie van goederen en diensten over personen is Pareto-efficiënt op het moment dat het niet meer mogelijk is om er ook maar één iemand op vooruit te laten gaan in welvaart (of nut) zonder dat er elders iemand op achteruit gaat. Een uitkomst

---

²¹ Dit geldt eveneens voor de in het verlengde van de welvaartsanalyse liggende (toegepaste) kosten/baten-analyse. Deze komt in hoofdstuk 7 nog apart aan bod.

²² Meer precies spreekt men over Pareto-efficiëntie. Dat betekent dat er een situatie ontstaat waarin alle *win-win*-voordelen van ruil zijn uitgeput en je geen situatie meer kan bedenken waarin er nog iemand op vooruit kan gaan, zonder dat er iemand anders op achteruit gaat (zie ook vervolg).

²³ De randvoorwaarden hebben zowel betrekking op de eigenschappen van bepaalde functies (bijvoorbeeld de eis van convexe preferenties als het gaat om de nutsfuncties en geen toenemende schaalopbrengsten bij de productiefunctie) als van meer algemene aard zijn. Voorbeelden van meer algemene aard zijn dat er sprake is van veel (kleine) aanbieders en veel vragers (perfecte concurrentie), perfecte informatie (iedereen weet alles wat hij of zij nodig heeft; er is volstrekte transparantie), etc..

²⁴ Zie de second best-theorie van Lipsey en Lancaster (1956) *The General Theory of Second Best*.

van het economisch proces impliceert ook altijd een bepaalde verdeling van inkomens en dus ook van consumptiemogelijkheden. Deze verdeling kan zeer ongelijk zijn, terwijl er toch sprake is van Pareto-efficiëntie. Verdeling en efficiëntie zijn twee verschillende dimensies. De welvaartstheorie spreekt zich over de aard van de verdeling (fair, eerlijk, ongelijk, etc.) niet uit, maar beargumenteert (via de zogenaamde tweede welvaartsstelling²⁵) dat, ook wanneer men een bepaalde verdeling wenselijk vindt, het ook dan toch nog belangrijk is om op efficiëntie te letten.

Een implicatie van het welvaartstheoretische denken is dat wordt geclaimd dat als ieder zijn eigen belang volgt marktwerking als vanzelf tot "the greatest happiness for the greatest number" zal leiden. Goudzwaard en De Lange (1986, 29) verzetten zich tegen deze eenzijdige waarde-interpretatie van de neo-klassieke economie en noemen dit een vorm van niet te rechtvaardigen optimisme en voluntarisme, als zouden de maatschappelijke structuren dansen naar de pijpen van onze wil en waarden alleen.

2.3 De 'big stick' van de mainstream economie

Onhaalbaar ideaal

Lawson vindt het merkwaardig dat economen zich oriënteren op de natuurwetenschappelijke methode en daarin het hoogste ideaal zien. Hij vraagt zich af of het matige succes van de economische wetenschappen in de laatste 50 jaar heeft laten zien niet mede te danken is aan deze methodische aanpak.

Falende mattenklopper

Ter illustratie gebruikt Lawson het beeld van een matten-klopper, de *big stick*. Dit instrument werkt goed om vloermatten schoon te maken. Stel dat men daarom nu besluit dat wat voor matten werkt ook op andere terreinen moet werken. Men gaat daarom vervolgens de ramen met de *big stick* te lijf. Al snel komt men erachter dat met een mattenklopper op de ruit slaan niet de beste manier is om die te reinigen. Er blijft geen ruit heel. De oplossing om meer van hetzelfde te proberen, dat wil zeggen nog harder te gaan slaan, maakt de zaak zo mogelijk nog erger. Tegelijkertijd, zo zegt Lawson, is het voor iemand die een beetje ver-

---

²⁵ Populair gezegd claimt de Eerste Welvaartsstelling dat elke uitkomst van een ruileconomie een Pareto-efficiënte uitkomst is (of meer abstract: elk Walras evenwicht is Pareto-efficiënt) ongeacht hoe de erbij behorende verdeling er uit ziet. De Tweede Welvaartsstelling laat zien dat elke denkbare verdeling kan worden bereikt als een ruilevenwicht, mits men de "beginvoorraden" (*initial endowments*) waarover de mensen beschikken maar op de juiste wijze worden (her)verdeeld. Zo'n evenwicht is dan Pareto-efficiënt (vgl. de Eerste Welvaartsstelling). Hierbij wordt wel aangenomen dat aan een aantal vooronderstellingen is voldaan (zoals volledige mededinging of afwezigheid van marktmacht; markttransparantie, waarbij iedereen volledig geïnformeerd is; de aanwezigheid van markten voor alle gewenste goederen, producten en diensten, waaronder goed-functionerende markten om risico's op af te dekken; etc.).

stand van glazen ruiten heeft helemaal niet zo moeilijk om betere alternatieven te bedenken.

Wat Lawson duidelijk wil maken is dat er een probleem is dat ertoe leidt dat de *big stick*, de methodologie van de natuurwetenschappen, hoewel daar succesvol, in de economie niet goed werkt. Economen zijn echter over het algemeen onkritisch ten aanzien van die methode. Als ze al problemen ervaren dan kiezen ze voor de oplossing van meer van hetzelfde. Dat werkt dus niet volgens Lawson. Hij wil daarom een andere weg gaan. Je moet eerst beter inzicht in de aard (*nature*) van glas verwerven en vervolgens daar je methode op afstemmen, dat is de weg die verder kan helpen.

Deductivisme en gesloten wereldbeeld

De vraag is wat de *big stick* in de economie nu precies is. Lawson wijst dan vooral op het deductivistische uit de natuurwetenschappelijke methode. Het deductivisme is, zoals we eerder al zagen, een verklaringswijze waarbij een verschijnsel wordt verklaard door een of meerdere initiële condities te combineren met een universele wetmatigheid van de vorm 'als gebeurtenis x dan gebeurtenis y '. Het gaat Lawson om de afhankelijkheid van de deductivistische verklaring van een universele wet. Meer nog gaat het hem om het beeld van de werkelijkheid dat achter het deductivistische denken zit. Theorieën die op die manier zijn verkregen horen aldus Lawson in feite bij een gesloten (*closed*) en statisch wereldbeeld.

2.4 Problemen met het positivisme

De mathematisch deductieve benadering komt voort uit een variant van het positivisme, die geworteld is in het causaliteitsbegrip van Hume²⁶. Elke wetenschapstheorie (en dus ook het positivisme) vooronderstelt volgens Lawson echter een werkelijkheidsbeschouwing of ontologie. In de positivistische aanpak gaat men er vanuit de werkelijkheid uit allerlei objecten of atomistische gebeurtenissen bestaat die via de zintuigen ervaren kunnen worden. Daarom spreekt Lawson in dit verband van *empirical realism*.

---

²⁶ Hume focuste op de waarneming. Het enige dat we waarnemen is dat de ene gebeurtenis op de andere volgt. We kunnen, volgens Hume, via waarneming nooit vaststellen dat de ene gebeurtenis de oorzaak is van de andere. Causaliteit is geen eigenschap van de dingen zelf, maar meer "een gewoonte van de geest". We concluderen dat de ene gebeurtenis op de andere volgt vanwege de herhaalde waarnemingen waarin dit het geval is. Over causale relaties in de toekomst valt niets te zeggen (vgl. Popper). Hume is daarom een scepticus: men kan volgens hem niet weten of de causaliteit die vandaag bestaat er morgen nog zal zijn. Hoewel Hume de beperkingen van de rede en de zintuigen benadrukt is dit nog wat anders dan het ontkennen dat causaliteit bestaat. Niet goed te weten hoe iets is/wat iets heeft veroorzaakt is nog wat anders dan te zeggen dat niets iets heeft veroorzaakt. Zie R.C. Sproul (2007), hoofdstuk 7.

Gebeurtenisregelmaticheden

Lawson is het er mee eens dat zo er al wetenschappelijkje theorie bestaat deze dan de vorm aan moet nemen van een verzameling van uitspraken van het type 'als x dan y'. Het probleem met het empirisch realisme (lees: positivisme) is echter dat uit gebeurtenissen niet zomaar dergelijke regelmaticheden zijn af te leiden. Wie tot nu toe allemaal zwarte raven heeft gezien kan op basis van die waarnemingen stellen: alle raven zijn zwart. Vanuit deze algemene claim kan hij dan vervolgens deduceren dat de volgende raaf die hij zal zien ook zwart is. Maar wie (goed) voorspelt verklaart nog niet echt.

Te simpele ontologie

Lawson ziet dit als het zoeken naar '*constant event conjunctions*' of gebeurtenisregelmaticheden. Voor de economie is dat een onbegaanbare weg. Het empirisch realisme focust teveel op oppervlakte-fenomenen. Dat kan mede worden teruggevoerd op de te simpele achterliggende ontologie: de werkelijkheid als een verzameling waarneembare en ervaarbare atomistische gebeurtenissen.

2.5 Trancendentaal realisme

Voorrang aan ontologie

Lawsons eigen oplossing is om voorrang te geven aan de ontologie. Evenals de filosoof Roy Bhaskar²⁷ stelt Lawson dat de werkelijkheid niet alleen bestaat uit waarneembare gebeurtenissen en onze ervaringen daarvan, maar dat ze ook bestaat uit structuren en mechanismen, krachten en tendenties. Hoewel die laatste niet waarneembaar zijn en zich dus aan de positivistische waarneming onttrekken, zijn ze er wel degelijk. De werkelijkheid is gestructureerd. Die structuren en mechanismen zijn niet te reduceren (*irreducible*) tot waarneembare gebeurtenissen. Tegelijkertijd zijn die structuren intransitief, dat wil zeggen dat ze bestaan en werkzaam zijn ongeacht of ze al of niet door wetenschappers geïdentificeerd zijn. Als het gaat over wetten, of liever over wetsuitspraken, dan gaat het volgens Lawson dus niet zomaar over *event regularities*, maar over die onderlig-

---

²⁷ Bhaskar (1944-2014) verdedigt de positie van *critical realism*. Het kritisch realisme verzet zich zowel tegen het positivisme (empirisch realisme) als tegen het constructivisme (transcendentaal idealisme) en benadrukt de noodzaak van een adequate ontologie, waarin wordt erkend dat de dingen hun bestaan hebben los van de menselijke rede en taal. Met zijn kritisch realisme beoogt Bhaskar tussen de Scylla van het naïeve realisme en de Charybdis van het idealisme door te zeilen (zie Bhaskars home page <https://roybhaskar.wordpress.com/what-is-critical-realism/>). Hij biedt daarmee een alternatieve benadering die concurreert met die van het positivisme, het empiricisme, het post-structuralisme en de hermeneutische methode (post modernisme). De stroming heeft een eigen vereniging de *International Association of Critical Realism* (IACR), een eigen centrum, The Center of Critical Realism, en een eigen tijdschrift, de *Journal of Critical Realism* (JCR).

gende structuren en mechanismen. Lawsons aanpak staat bekend onder de naam transcendentiaal realisme.

Omgaan met de menselijke vrijheid

Het transcendentiaal realisme is een wetenschapsbenadering die overigens net zo goed relevant is voor de natuurwetenschappen als de economie. Toch is de relevantie ervan juist voor de sociale wetenschappen extra van belang. In die laatste speelt namelijk de menselijke vrijheid een cruciale rol. Mensen kunnen kiezen en het is die menselijke contingentie (*human agency*) die het in de economie juist moeilijk, zo niet onmogelijk maakt, om op basis van gebeurtenis-regulariteiten tot algemene wetten te komen. Voor de natuurwetenschappen kan je je daar misschien nog wel iets bij voorstellen. Een steen die valt heeft immers niet de 'vrijheid' om de wet van de zwaartekracht ongehoorzaam te zijn en zich naar boven te bewegen. Bij de mens- of maatschappijwetenschappen ligt dat van meet af aan gecompliceerder.

Op zoek naar "deep causes"

De overeenkomst tussen de natuurwetenschappelijke en de sociaal-wetenschappelijke sfeer is volgens Lawson dat er bij beide onderliggende wetten, structuren of mechanismen in het geding zijn. Echter in de sociale wetenschappen is het typische dat die structuren er wel zijn, maar afhankelijk zijn van het menselijk handelen. Het is daarom nodig om in de economie onderzoek te doen naar de achterliggende oorzaken (*deep causes*) van de waargenomen verschijnselen. Dat vraagt volgens Lawson bijzondere aandacht voor zowel de menselijke motivatie achter het keuzegedrag als voor de rol van instituties als 'geleiders' van de menselijk keuzegedrag.

Menselijk handelen en sociale structuren en mechanismen vooronderstellen elkaar. Uit deze bijzondere situatie in de sociale wetenschappen trekt Lawson de conclusie dat economische wetten zich gewoonlijk manifesteren als tendenties en zelden als empirische regulariteiten in de zin van Hume.

2.6 Sociale ontologie

In de sfeer van de natuurverschijnselen kunnen de trancendentale wetmatigheden min of meer worden afgeleid uit de experimentele ervaring. Met betrekking tot de sociale sfeer ligt dit aanmerkelijk gecompliceerder en moet er volgens Lawson nog veel werk gebeuren. Wel wijst hij op twee belangrijke observaties.

Sociale structuren

De eerste is een inzicht afkomstig van Von Hayek en andere Oostenrijkse School-economen. Zij stellen dat maatschappij en economie van mensen en hun concepties afhangen. Dit verband is echter niet direct. Sociale structuren kunnen niet

rechtstreeks worden afgelezen uit de ideeën die mensen er op na houden. Bovendien bezitten ze ook een materiële dimensie. Verder zijn niet alleen de ideeën in de hoofden van mensen, maar veelmeer nog hun daden in de praktijk (de praxis) van belang bij de totstandkoming van sociale structuren. Het is daarom belangrijk om oog te hebben voor de wisselwerking tussen menselijke intenties en structuren. Mensen creëren volgens Lawson niet alleen structuren, ze worden er zelf ook in hun handelen weer door beïnvloed.

Interne en externe relaties

De tweede factor die Lawson in zijn sociale ontologie noemt is die van de interne en externe relaties. Twee zaken hebben een externe relatie tot elkaar als ze onafhankelijk van elkaar bestaan. Bij interne relaties daarentegen is er juist sprake van een bepaalde afhankelijkheid. Voorbeelden van interne relaties zijn bruid en bruidegom, pachter en verpachter, werkgever en werknemer, etc. Interne relaties geven vaak sociale posities weer en creëren tal van samenhangende verschijnselen²⁸. Alle sociale structuren zoals de economie, de staat, internationale organisaties, vakbonden en huishoudens vooronderstellen allen interne sociale relaties.

Economie als open systeem

Het bovenstaande houdt in dat de werkelijkheid, of preciezer gezegd de sociale werkelijkheid, een emergent en complex samenhangend geheel is van verbanden en relaties, dat zich bovendien ontwikkelt in de tijd. Vanwege de rol die mensen daarin hebben is de sociale werkelijkheid volgens Lawson mede bepaald door zaken als zin, betekenis en waarden. De samenhangen maken dat het onmogelijk is te doen alsof de werkelijkheid bestaat uit een gesloten systeem van geïsoleerde atomistische verschijnselen, zoals ten onrechte in de mainstream neoklassieke economie wordt aangenomen.

2.7 Consequenties voor economie

Opsporen van mechanismes en wetten

Welke consequenties trekt Lawson nu uit zijn wetenschapstheorie met betrekking tot de economie? De eerste consequentie is dat het volgens hem in de economie niet gaat om het zoeken naar gebeurtenis-regulariteiten zoals het positivisme stelt, maar om het opsporen van mechanismen en wetten. De tweede consequentie heeft met dit opsporingsproces te maken. Mechanismen en wetten kun-

---

²⁸ Of in de woorden van Lawson zelf: "*Constitutive social relations in short are a fundamental feature of social reality. So, social reality consists of emergent phenomena, constituting highly internally related causal processes. For ease of exposition in what follows I often simply refer to this alternative worldview as a causal-processual or causal-historical ontology or some such*". Zie Lawson (2013), p.9.

nen niet zomaar uit empirische observaties worden afgeleid, zeker niet in de sociale wetenschappen. Toch zijn er in de praktijk van het economisch leven bepaalde patronen (*stylized facts*) die andere mogelijkheden domineren en daarom om een verklaring vragen. Voor die verklaring is het nodig om onderzoek te doen naar de menselijke motivaties en naar de rol van instituties als keuze-geleiders.

Twee verklaringswijzen

Volgens Lawson zijn er uiteindelijk twee verklaringswijzen in de economie nodig. Allereerst de pure abstracte verklaring gericht op de identificatie van mechanismen en onderliggende structuren. Daarbij gaat het om de zoektocht naar de theorie met de beste relatieve verklaringskracht (*relative explanatory power*)²⁹. Daarnaast pleit hij voor een toegepaste (*applied*) en concrete verklaring, gericht op de verklaring van concrete unieke gebeurtenissen. De uitkomst van een unieke gebeurtenis wordt niet alleen bepaald door economische mechanismen, maar ook door allerlei andere factoren die gelijktijdig op het verschijnsel inwerken. Dit vraagt daarom om een eigen wijze van analyse.

Een derde consequentie is dat de economie volgens Lawson een intrinsiek dynamisch proces is. Immers, het economisch leven en ook de economische structuren hangen af van mensen en zijn dus potentieel aan verandering onderhevig. Mensen ontwikkelen zich en kunnen leren (*learning*). Het feit dat we over structuren en mechanismen spreken vooronderstelt een zekere vastheid en taaiheid, maar sluit beweging en verandering niet uit. De markt, bijvoorbeeld, moet daarom worden beschouwd als een mechanisme dat bestaat en dat tegelijkertijd aan verandering onderhevig is. Sociale structuren zoals de markt moeten worden gezien als processen, dat wil zeggen als voortdurend door menselijke interactie gereproduceerde structuren. Verandering is daarom een integraal onderdeel van zo'n structuur.

Continuïteit en reproductie

Een daarmee verbonden consequentie is dat in de economie evenveel aandacht moet uitgaan naar verandering als naar continuïteit en reproductie. De neoklassieke economie is in dit opzicht te eenzijdig gericht op continuïteit en daarmee te statisch. Omdat sociale structuren mensenwerk zijn, zijn ze geohistorisch bepaald en dus afhankelijk van tijd en plaats. De economische wetenschap moet daarom volgens Lawson aandacht hebben voor historische en geografische factoren. Daarbij dient men zich ook rekenschap te geven van de padafhankelijkheid in de ontwikkeling van het economisch leven. Verschillen in verleden werken door in het heden.

---

²⁹ Lawson verwerpt ook het funderingsdenken dat ten grondslag ligt aan het Humeaanse positivistische wetenschapsmodel van de economie.

Beleid en menselijke emancipatie

Een laatste punt betreft de mogelijkheden voor beleidsanalyse. Waar het positivisme vooral gericht is op beheersing ziet Lawson zijn eigen benadering primair als ondersteunend voor een beleid gericht op menselijke emancipatie. Immers, wie oog heeft voor de veranderlijkheid van structuren en de afhankelijkheid van menselijk handelen, kan volgens Lawson beargumenteerd kiezen voor een structurele ontwikkeling die het menselijk potentieel zo goed mogelijk tot zijn recht laat komen.

2.8 Overwegingen vanuit de christelijke filosofie

In het voorgaande zagen we dat Lawson en de neo-klassieke praktijk het samen over een aantal zaken eens zijn. Elke wetenschap heeft een aantal begrippen en concepten nodig, die dan ook nog eens goed moeten worden gemeten³⁰. Denk bijvoorbeeld aan zaken zoals de prijs, gevraagde hoeveelheid, inflatie, nationaal inkomen, betalingsbalans, etc. Dat formuleren van concepten en begrippen en het vervolgens empirisch meten daarvan is een belangrijke wetenschappelijke activiteit.³¹ Het is essentieel voor het ontwikkelen en toetsen van economische theorie.

Wetmatige werkelijkheid

Lawsons kritiek lijkt dus niet zozeer dit eerste stuk te raken, maar veelmeer te gaan over de duiding en de aard van de economische werkelijkheid en van het type denkkader dat je nodig hebt om het economisch leven te begrijpen en te doorgronden. De werkelijkheid bestaat volgens Lawson uit meer dan feiten, zaken die je kunt observeren, meten, wegen of tellen. De werkelijkheid bevat ook structuren, patronen en regelmatigheden. Daarmee verschilt Lawson van de positivistische inslag van de neo-klassieke economie. In die laatste optiek wordt de werkelijkheid louter gezien als een verzameling gebeurtenissen, verschijnselen en feiten, waarin de mens, met behulp van zijn rede, ordening in moet aanbrenge. Wetten zijn niet direct waarneembaar maar worden achteraf door mensen geconstrueerd op basis van hypothesevorming en toetsing.

In deze paragraaf vragen we ons af hoe de bijdrage van Lawson zich verhoudt met het denken over de vakfilosofie van de economie zoals we dat in de christelijke filosofie tegenkomen. "De" christelijke filosofie bestaat waarschijnlijk niet.

---

³⁰ Het meten van de economie, toegespitst op het meten van economische activiteiten in een land komt in hoofdstuk 9 nog verder aan bod.

³¹ Voor sommige concepten is de verbinding met de theorie nadrukkelijker aan de orde als voor andere. Een voorbeeld van een vrij theoretisch begrip is de zogenaamde NAIRU, de *non-accelerating inflation rate of unemployment*, die meer is dan een simpele maat voor de werkloosheid.

We putten voor het vervolg vooral uit één bepaalde stroming binnen de christelijke filosofie, namelijk die van het reformatorisch wijsgerig denken, zoals dat door de Amsterdamse filosoof Dooyeweerd en zijn navolgers is ontwikkeld³².

Werkelijkheid als schepping

De Dooyeweerdiaanse variant van de christelijke filosofie³³ benadrukt dat de werkelijkheid schepping van God is en gekarakteriseerd wordt door een uitbundige variatie en schoonheid. Ze vertoont structuur en een voorgegeven orde, maar heeft ook altijd iets van een geheim³⁴. De wetmatigheid van de schepping is in die visie een direct uitvloeisel van Gods plan en de wijze waarop God, Die steeds op Zijn schepping betrokken is, haar regeert³⁵. De mens kan als onderzoeker of wetenschapper proberen een objectief standpunt in te nemen (en dat is op zich ook een goede zaak), maar blijft zelf ook altijd schepsel en kan zich nooit buiten de werkelijkheid plaatsen. Hij of zij mag met vertrouwen een wetenschappelijk vak beoefenen, want er valt veel te ontdekken. God heeft immers geen baaierd of chaos geschapen, maar de schepping structuur gegeven door wetten en normen. Juist die structuur maakt wetenschap mogelijk.

Economisch aspect-benadering

De werkelijkheid kan vanuit verschillende wetenschappelijke invalshoeken worden benaderd, waarvan de economische er een is. Op basis van een sterk empirische benadering is door Dooyeweerd beargumenteerd dat er een economische zijnswijze of economisch aspect bestaat. Dit aspect is er één te midden van meerdere. Het bestaan van een economisch aspect impliceert dat er ook economische wetmatigheden bestaan. Dooyeweerd noemt zelf zijn ordening van de

---

³² Deze filosofie is rond 1920 ontstaan. Het hoofdwerk van Herman Dooyeweerd is het lijvige *A new critique of theoretical thought*, dat een (bijgewerkte) engelse vertaling is van het in 1935/36 in het Nederlands gepubliceerde boek *De wijsbegeerte der Wetsidee*. Zie voor een goede inleiding in deze filosofie R. van Woudenberg (1992) *Gelovend denken; Inleiding tot een christelijke filosofie*. Amsterdam, Buijten en Schipperheijn (Verantwoording-reeks, nr. 7). Met betrekking tot de wetenschapskant is ook de nauwverwante stroming van de Reformed Epistemology, die meer in de analytische filosofische traditie is geworteld relevant (zie Craig Bartholomew en Michael Goheen (2013) voor een toegankelijk en beknopt overzicht). Vanuit deze laatste traditie besteden we alleen aandacht aan het boek *Reason within the bounds of religion* van de Amerikaanse filosoof Nicholas Wolterstorff (Grand Rapids, Eerdmans, 1984).

³³ Hier wordt het begrip christelijke filosofie gebruikt. Andere namen voor de Dooyeweerdiaanse stroming zijn de Wijsbegeerte der Wetsidee, de calvinistische wijsbegeerte en de reformatorische wijsbegeerte.

³⁴ Binnen het reformatorisch wijsgerig denken maakt men onderscheid tussen structuurprincipes en de vorm van (identiteits-)structuren (zie bijvoorbeeld R. van Woudenberg, 1992, hoofdstuk 4). Bij die vormgeving speelt de mens vaak (maar niet altijd) een rol (vgl. een stoel die wordt gemaakt), maar de structuurprincipes behoren tot de scheppingsorde (in die zin maken mensen geen structuren ook al hebben ze wel een actieve rol in de vorming van organisatorische structuren en economische instituties).

³⁵ Albert Wolters (1988), pp. 32-35.

werkelijkheid een kosmologie, maar je zou het net zo goed een ontologie kunnen noemen met de economische invalshoek als een van de ontologische modi³⁶.

Normatieve werkelijkheid

Lawson verdedigt deze ontologische kant overigens op basis van andere argumenten. Lawson en de christelijke filosofie gaan echter uiteen als het gaat om de nadere duiding van het wetmatige in de economie³⁷. Lawson benadrukt dat er wetmatige patronen bestaan en dat we die, omdat ze bestaan, ook kunnen kennen en analyseren. Ook al beschouwt Lawson zichzelf als een *critical realist*,³⁸ hij erkent niet (net als de neo-klassieken) dat het in de economische wetenschap uiteindelijk om "normen" gaat. Lawson houdt wel een openheid naar het normatieve. Vergelijk zijn statement in een interview: "*But ontological insight helps avoid inappropriate reductionist stances and an aids explanatory and ethical work*"³⁹. In de Dooyeweerdiaanse christelijke filosofie wordt betoogd dat economische wetten normen voor het economisch handelen zijn. Het menselijk gedrag verschilt bijvoorbeeld van de wet van de zwaartekracht, waaraan een vallende steen wel moet gehoorzamen. Mensen kunnen kiezen, daaraan dankt de economie nota bene haar bestaansrecht. In hun keuzes kunnen ze doelmatig of niet doelmatig, efficiënt of verkwistend handelen. Verspilling is natuurlijk niet goed en "zonde" in een wereld waarin de schaarste ons nog steeds vergezelt. In de christelijke filosofie wordt het economische handelen van meet af aan in het kader van de mens als antwoordend en ver-antwoor(d)-delijk wezen geplaatst⁴⁰. In die zin spreekt men over het economische als een normatief aspect⁴¹. De mens wordt geroepen om niet verspillend, maar juist verantwoord om te gaan met de hem toevertrouwde mogelijkheden en middelen. Een dergelijk teleologisch of zinperspectief ontbreekt bij Lawson.

Positivisme-kritiek

Met betrekking tot zijn kritiek op het positivisme, valt de christelijke filosofie Lawson bij. Voor sommigen mag het positivisme al lang achterhaald lijken, in de vakwetenschappen is men zover vaak nog niet en Lawsons kritiek is daarom op dit punt nog steeds relevant. Ze is ook effectief omdat de manier waarop Lawson

---

³⁶ Hengstmengel, (2015), hoofdstuk 7.

³⁷ Deze thematiek wordt hier slechts aangestipt, maar zal in het volgende hoofdstuk nader worden uitgewerkt.

³⁸ *Critical realism* is de filosofische stroming die terug gaat op de al eerder genoemde Roy Basker (1944-2014). In het VK is de bekende christen-celbioloog Arthur Peacocke, die veel geschreven heeft over de integratie van het christelijk geloof en de natuurwetenschappen, een aanhanger van deze stroming.

³⁹ Zie voor het interview het *Erasmus Journal for Philosophy and Economics*, 2(1) pp. 100-122. <http://ejpe.org/pdf/2-1-int.pdf>

⁴⁰ Zie bijvoorbeeld H.G. Geertsema (1992), in het bijzonder hoofdstuk 4, paragraaf 3.

⁴¹ B. Kee (2005) Een kleine agenda voor een andere opvatting van de economie als wetenschap.

de economische wetenschap beschrijft veel dichter staat bij de dagelijkse praktijk dan die van het positivisme. Lawson geeft zich rekenschap van de gestructureerdheid en het wetmatige van het bestaan en de rol van motivaties en drijfveren achter het menselijk gedrag. Het wetmatige is ook een kernpunt in de christelijke visie op wetenschap. Juist wie de werkelijkheid opvat als een product van een alwijze God, die de aarde en alles wat er op leeft en er zich op beweegt, met zorg bedacht heeft, heeft alle reden te verwachten geen chaos aan te treffen, maar ordelijkheid en design⁴². Zonder de vooronderstelling van het wetmatige is wetenschap, zoals Lawson terecht constateert, in feite onmogelijk.

Wetszijde van economie

Lawsons stelling dat de economische wetenschap primair (hoewel niet uitsluitend) gericht moet zijn op de wetszijde van de realiteit zou ook zo door Dooyeweerd gezegd kunnen zijn. Lawson heeft, zoals eerder opgemerkt, oog voor de menselijke vrijheid en daarmee voor het eigen karakter van wetten en mechanismen in de maatschappij-wetenschappen. In die zin is zijn opvatting van economie menselijker dan die van de neoklassieken. Bij hen hebben mensen nauwelijks vlees en bloed, maar lijken ze meer op automaten. Goudzwaard en De Lange hebben laten zien dat de deterministische opvatting van het menselijk gedrag in de neo-klassieke economie samenhangt met de wens tot beheersing en het uitbannen van onzekerheden⁴³. Alles wat aanleiding kon geven tot afwijkend en onvoorspelbaar gedrag (de menselijke vrijheid dus) werd als het ware weggegomd in wat zij aanduiden als de zogenaamde *Datakranz*⁴⁴. De menselijke wil en zijn voorkeuren werden zo opgesloten in zijn preferenties (de nutsfunctie). Economen bekommerden zich daar verder niet om; andere wetenschappen moesten zich daar maar druk over maken. Als zij maar een foto (een momentopname dus!) van de preferenties hadden konden ze vooruit met hun theorie, zonder te worden lastig gevallen met onzekerheden en onbepaaldheid. Zo bereikt men het ideaal van objectieve zekere economische kennis, maar de prijs die ervoor wordt betaald is (te) hoog⁴⁵.

---

⁴² Tijdens de Renaissance rechtvaardigde men wat we nu de wetenschappelijke onderzoeksmethode zouden noemen, met een beroep op het geloof in een rationele God die de wereld ordelijk had geschapen en waarvan de structuur door mensen ontdekt kon worden. Zie ook O'Donovans boek *Resurrection and Moral Order* (1986, Grand Rapids, Eerdmans) en McGraths boek *Geloof en natuurwetenschap; Een introductie* (Kampen, Kok).

⁴³ Goudzwaard en De Lange (1986) *Genoeg van teveel, genoeg van te weinig*, p.40 e.v.

⁴⁴ Zij verbinden dit met het neo-Kantiaanse denken en verwijzen daarbij naar Strigl. Zie ook B. Goudzwaard (1971) en B. Goudzwaard (1982), pp.23-33.

⁴⁵ De rationele keuze theorie uit de micro economie kan worden gezien als een vorm van funderingsdenken. Zie voor de filosofische kritiek hierop N. Wolterstorff (1993) *De rede binnen de grenzen van de religie*. Voor een op de economie gerichte kritiek hiervan zie A. Storkey (1993) *Foundational epistemologies in consumption theory* (PhD thesis).

Onderscheid natuurwetten en normen

Zoals al aangestipt maakt Lawson geen onderscheid tussen natuurwetten en normen zoals dat in de christelijke filosofie wel wordt gedaan⁴⁶. Daarmee blijft het karkater van wetten in de economie bij hem wat onduidelijk. Lawson baseert zich op de ordelijkheid en de achterliggende mechanismen die het economisch leven beheersen. Hij erkent daarbij dat de gevonden wetten, tendenties of regelmatigigheden afhankelijk zijn van tijd, plaats, instituties en cultuur. Hij erkent ook dat vanwege de menselijke vrijheid het Humeaanse causaliteitsidee (gebaseerd op waarneming) niet voldoet. Het kan zijn dat er toch sprake is van causaliteit tussen A en B, ook al blijkt uit waarneming dat B niet altijd volgt na A. De theorie (die de wetten op formule brengt) houdt rekening met het menselijke gedrag, afwegingen daarin, drijfveren daarachter en gaat daarom dieper dan gebeurtenis-regulariteiten⁴⁷.

Vragen bij wiskunde in economie

In het verlengde van zijn kritiek verzet Lawson zich sterk tegen de rol van wiskunde en formalisering in de economie. Dat formalisering verhullend en misleidend kan werken heeft hij overtuigend genoeg aangetoond. Toch is de vraag of hij zo het kind niet met het badwater weggooit. Er lijkt geen reden om te ontdekken dat in een economie, waarin sprake is van regelmatige gedragspatronen, wiskunde nuttig kan zijn als een soort tweede taal of hulptaal om redeneringen en implicaties van dergelijke regulariteiten door te trekken (deductie) en te beproeven op hun implicaties. Bovendien kan formalisering, wat toch weinig anders is dan een vorm van toegepaste logica is, helpen om de consistentie van theorieën te checken. Wie kijkt naar de ontwikkeling van de economie als vak, kan er niet om heen dat de wiskunde een rol heeft gespeeld in wat zou kunnen worden aangeduid als de mathematische⁴⁸ en maatschappelijke ontsluiting⁴⁹ van de economie als wetenschap.

---

⁴⁶ Het is typerend dat Lawson ook met betrekking tot de sociale wetenschappen nog steeds spreekt over mechanismen. Zie voor meer over de normatieve kant ook het volgende hoofdstuk.

⁴⁷ Omdat econometrie zich altijd op gebeurtenis-regulariteiten richt is Lawson sceptisch over de bijdrage daarvan aan de economische theorievorming. Economische wetten (in de vorm van theorieën) laten zich niet zo eenvoudig afleiden. Daarin mag hij gelijk hebben, maar econometrische analyse kan helpen bij het detecteren van verbanden of regulariteit die men dan vervolgens probeert te begrijpen en verklaren. Dat kan dan bijdragen aan de ontwikkeling van de theorie.

⁴⁸ Zie voor een bespreking van een soortgelijke ontsluitingsrol van de wiskunde in de natuurwetenschappen Dick Stafleu (1998) *Experimentele filosofie; Geschiedenis van de natuurkunde vanuit een wijsgerig perspectief*. Stafleu beoordeelt dat als positief (het draagt bijvoorbeeld bij aan het vinden van nieuwe natuurkundige relaties en het helpt bij de aanscherping van concepten en de meetbaarheid van krachten) al laat hij ook zien dat er problematische kanten aan waren zoals de overmatige hang naar objectiviteit, de nadruk op kwantificering en de eenzijdige erkenning van natuurwetten op voorwaarde dat ze in een goede mathematische formule waren weer te geven.

⁴⁹ Met maatschappelijke ontsluiting bedoelen we vooral praktische toepassingen van economische theorieën, bijvoorbeeld in de beleidspraktijk (*applied economics*), met als een belangrijke exponent daarvan empirisch-econometrische modellen of simulatiemodellen. Voor zover deze ontsluiting

Hoewel zo bezien de kritiek van Lawson op wiskunde en formalisering in de economie te overtrokken lijkt, gaat hij in een ander opzicht niet ver genoeg. Lawson gaat eigenlijk onvoldoende in op het "waarom?" achter de mathematisch-deductieve methode. Ekelund heeft een punt als hij stelt dat juist de creatie van de statische wereld van het algemene evenwicht in combinatie met de welvaarts-theorie de mogelijkheid schiep om een aantal bekende neo-liberale en ideologische resultaten wiskundig te "bewijzen"⁵⁰. Hoewel op de neoklassieke economie met haar reductionistische mensbeeld en vaak heroïsche veronderstellingen (perfecte informatie en markttransparantie) in wetenschappelijke zin het nodige valt af te dingen (weinig realistisch, belangrijke aspecten van de eigenheid van de mens en zijn gedragsvorming negerend, nauwelijks rekening houdend met het dynamische karakter van de economie) is ze zeer invloedrijk als ideaalkader voor de wereld van het beleid⁵¹. Zeker sinds in de jaren 70 van de vorige eeuw het Keynesiaanse denken op haar retour raakte, heeft de neo-klassieke economische orthodoxie, met haar kunstmatige *first best* wereld, een sterke en welhaast ideologische impact gehad op het denken over economisch beleid⁵². Deze ideologische kant en de daarmee verbonden belangen geven het standaardmodel een persistentie en hardnekkigheid die zich niet zomaar aan de kant zal laten schuiven door een beroep op wetenschappelijke integriteit. Binnen het christelijk sociaal-economische denken hebben mensen als Van der Kooy, Goudzwaard en Haan er in diverse toonaarden op gewezen dat de economische wetenschap niet neutraal is maar vaak verborgen richtingskeuzes weerspiegelt, zoals vooruitgangsgeloof, welvaartsideologie, en een -hedonistische levensvisie⁵³.

Scheppingsorde

Lawson legt een sterk accent op de ontologie en stelt dat de ontologie voorafgaat aan de kentheorie. Daarin vertoont zijn denken een parallel met het reformato-riisch wijsgerig filosoferen⁵⁴. Binnen dat wijsgerige denken wordt eenzelfde keuze gemaakt, ook al zijn de consequenties die daaruit worden getrokken niet hetzelfde als die van Lawson. Er is sprake van een duidelijke discrepantie tussen de sociale ontologie van Lawson en de ontologie van het reformato-riisch wijsgerige

---

betrekking heeft op de ontwikkeling van de theorie kan ook nog van technische ontsluiting worden gesproken. Deze hangt nauw samen met de mathematische ontsluiting (zie ook Stafleu, *a.w.*).

⁵⁰ Ekelund (2010) *Tony Lawson on orthodox economics*.

⁵¹ Zie voor een analyse van de rol van deze ideologie achter het euro-project van de EU en ook met betrekking tot de afbraak van de welvaartsstaat, de liberalisering van de arbeidsmarkt en globalisering Joseph Stiglitz (2016) *The Euro and its threat to the future of Europe*. Nobelprijswinnaar Stiglitz laat ook zien dat wanneer je op een goede en open manier gebruik maakt van de economische theorie er geen enkele reden is om in deze valkuil te vallen.

⁵² Zie ook hoofdstuk 8 voor een uitvoeriger bespreking.

⁵³ Ontwikkeling en ontsluitingsvormen van de economische wetenschap staan altijd onder leiding van een (wetenschappelijk) wereldbeeld dat mede de kleur en de richting bepaalt, ook al geldt dat een serieuze wetenschap ook altijd aan de empirie gebonden zal blijven.

⁵⁴ Zie Rene van Woudenberg (ed.) (1996), pp. 23-29.

denken. Lawson fundeert de sociale structuren en daarmee ook het wetmatige in het intentionele van het menselijke handelen, zij het dat hij erkent dat dit een complexe relatie is. In het christelijk wijsgerige denken wordt het gestructureerde bestaan daarentegen gefundeerd in de scheppingsorde. Hoewel erkend wordt dat die orde geen statisch karakter heeft is het accent van Lawson op de dynamische kant van de werkelijkheidsorde een goede reminder voor christelijk wijsgerig denken over structuurprincipia. Het refereren aan een scheppingsorde sluit immers het erkennen van de scheppingsdynamiek niet uit, ook al wordt die suggestie wel eens gewekt⁵⁵. Een andere consequentie is dat Lawson aandacht vraagt voor onderzoek naar de relatie tussen economische orde of instituties en de cultuur, ofwel het complexe proces van menselijke vormgeving van die orde.

Lawson gaat weliswaar herhaaldelijk in op het onderscheid tussen natuurwetenschappen en sociale wetenschappen, maar niet op het eigene van de economie binnen het geheel van de wetenschappen. In die zin is zijn visie vrij algemeen. In het christelijk wijsgerig denken is dat punt wel nader uitgewerkt. Er bestaat in de menselijke ervaring zoets als een economisch besef en daaruit wordt in het reformatorisch wijsgerig denken geconcludeerd dat de creatuurlijke orde een onherleidbaar economisch aspect heeft⁵⁶. In het verlengde daarvan ligt de mogelijkheid van economische wetenschap via de economisch modale abstractie⁵⁷. Het economische heeft bovendien haar eigen (normatieve) zinkern, hoewel die zich per definitie niet in enkele begrippen laat vatten. Een omschrijving van de zinkern zou kunnen zijn het verantwoord (zorgvuldig, niet-verkwistend, spaarzaam, doelmatig) omgaan met de aan ons (door de Schepper) toevertrouwde middelen⁵⁸. Dat wil zeggen dat het menselijk handelen niet verspillend en verwastend mag zijn. Maar er klinkt eveneens in door dat ook in de economie ver-

---

⁵⁵ Zie bijvoorbeeld J.P.A.Mekkes (1973) *Tijd der bezinning*. Amsterdam, pp. 60-61. De mens speelt een belangrijke rol in de 'positivering' van de structuurprincipes en kan wat in de schepping is meegegeven op herschillende manieren ontwikkelen en vormgeven. Dat geldt ook voor economische verschijnselen en instituties.

⁵⁶ Zie voor een uitwerking hiervan R.L. Haan (1975) *Economie in principe en praktijk*. Als Lawson spreekt over de toegepaste verklaringwijze, waarin naast oog voor economische mechanismen ook met andere zaken rekening moet worden gehouden, laat hij zien dat hij zich impliciet realiseert dat de werkelijkheid uit meerdere aspecten (economisch en niet-economische) bestaat.

⁵⁷ Zie voor uitwerking hiervan B. Kee (1982).

⁵⁸ Zie bijvoorbeeld ook de analyse van Joost Hengstmengel van Dooyeweerd's visie op de economie. Hierin stelt hij dat Dooyeweerd zich onderscheidt van de klassieke definitie van economie zoals die door Lionel Robbins wordt gegeven. In de definitie van Robbins is economie "the science which studies human behaviour as a relationship between ends and scarce means which have alternative uses" (Robbins 1935,16). Dooyeweerd haalt Robbins definitie weliswaar aan, maar anders dan Robbins, die zich vooral op de middelen-efficiëntie focust, refereert Dooyeweerd daarbij aan "our awareness that an excessive or wasteful satisfaction of a particular need at the expense of other more urgent needs is uneconomical". Economische normativiteit heeft voor Dooyeweerd dus zowel betrekking op een efficiënte allocatie van middelen, als ook op de urgentie van de behoeften. Met andere woorden, ook met betrekking tot de behoeften is een (economische) afweging nodig (vgl. Hengstmengel, 2001).

antwoord-ing moet worden afgelegd naar de Schepper⁵⁹. Treffend wordt dit weergegeven in het begrip rentmeesterschap⁶⁰. Overigens gaat het daarbij niet alleen om doelmatig middelengebruik, maar evenzeer om verantwoorde doelenkeuze en zorg voor de instandhouding van het gegevene⁶¹.

Antropocentrisme versus duurzaamheid

Zowel de neo-klassieke economie als Lawsons visie hebben een antropocentrische invalshoek. Er is verschil van mening over wie de mens precies is, maar dat het om hem/haar gaat en om haar draait, daarover is bij beiden geen misverstand. Dit brengt onvermijdelijk een instrumentele kijk op de werkelijkheid met zich mee. Grondstoffen, goederen, diensten, dieren en planten, natuur en milieu zijn uiteindelijk alleen van belang voor zover ze nuttig zijn voor de mens. Er zijn geen doorslaggevende redenen om aan natuur en milieu een eigen waarde toe te kennen. Dat sluit zorg voor het milieu niet uit, maar dan alleen voor zover deze gemotiveerd kan worden van uit het korte, middellange en lange termijn-eigenbelang. Hoewel ook christenen zich vaak kritiekloos door dit moderne denken op sleeptouw hebben laten nemen, is het beeld dat de Bijbel van de werkelijkheid geeft fundamenteel anders. Als je bijvoorbeeld ziet hoe daarin de landbouwpraktijk, de belangrijkste pijler van de oude agrarische economie, wordt beschreven en hoe daarin de zorg voor het land, dier en medemens een rol speelt, dan gaat het in de bijbelse economie om een subtiel samenspel tussen bouwen en bewaren, gebruik en respect⁶². In het verlengde daarvan benadrukt de christen-econoom Goudzwaard daarom dat het in de economie niet alleen om groei, maar ook om instandhouding moet gaan. Samen met De Lange pleitte hij daarom voor een "*economy of care*", of ook wel voor een economie van het genoeg⁶³. Met dat laatste wil hij aangeven dat het in de economie niet om het *toujour plus* moet gaan, de voortdurende jacht naar steeds meer consumptie, maar om genoeg. Genoeg appelleert aan een consumptieniveau dat toereikend is om te voorzien in wat mensen nodig hebben, maar dat weigert zich te laten meesle-

---

⁵⁹ Vgl. H.G. Geertsema (1992) *Het menselijk karakter van ons kennen*, o.a. pp.50-55 en pp.131-150. Zie ook J. Tiemstra et al (1990) *Reforming economics*, pp.66; 70-71.

⁶⁰ Het begrip rentmeesterschap wordt in het reformatorisch wijsgering denken vaak verbonden met economie en met het milieu. Dit creëert nogal eens verwarring. In feite refereert rentmeesterschap in de manier waarop de term wordt gebruikt namelijk vaak aan een integrale, alle aspecten omvattende, normativiteit. Net zoals je de term gerechtigheid vaak niet kunt beperken tot het juridische aspect kan de term rentmeesterschap niet worden beperkt tot louter het economisch of het ecologisch aspect.

⁶¹ R. Jongeneel (2018) Goed rentmeesterschap, in: Schalk (2018).

⁶² Zie bijvoorbeeld E. Davis (2009), p.8 and p.29.

⁶³ Goudzwaard en De Lange (1986) en de aangepaste Engelse versie van dit boek, waarin "*economy of care*" zelfs in de titel is opgenomen (Goudzwaard en De Lange, 1994). Bij de "*economie van de zorg*" verwijst Goudzwaard, in de terminologie van de christelijke filosofie, naar een ontsluiting van de economie in de richting van de harmonie tussen ontwikkeling/productie en instandhouding (het esthetische) en de zorg, onder andere tot uitdrukking komend in een respectvolle omgang met de aarde en het behoud van biodiversiteit (het ethische).

pen in de hedonistische tredmolen van consumptisme en materialisme. Impliciet is daarin meegenomen dat de draagkracht van de aarde voldoende is om ruimschoots in de essentiële menselijke behoeften en noden te voorzien, maar niet is berekend op de ongebreidelde uitleving van de menselijk begeerte. Ook de ecologisch-econoom Herman Daly (zie hoofdstuk 9) maakt duidelijk dat economie van grenzen moet weten, namelijk van de grenzen die worden gesteld door de eindige milieugebruiksruimte. Tegen deze achtergrond bezien hebben zowel de neo-klassieke economie als Lawsons kritisch realisme maar een magere duurzaamheidsparagraaf.

Noch in het positivisme noch in Lawsons transcendentiaal realisme wordt de verbinding met God als de oorsprong, onderhouder en doel van het leven gelegd. De antropocentrische insteek is tegelijk ook een humanistische insteek, waarin de menselijke autonomie een impliciet beleden uitgangspunt is. Dat maakt een vaste verankering van eventuele normen voor het menselijk handelen (ook in de economie) er niet gemakkelijker op. Het gebrek aan een verantwoordingsmoment naar God toe leidt ertoe dat de wetenschap zich bijna vanzelfsprekend onkritisch opstelt ten opzichte van dat wat zich in de economie als mensenwerk aandient. In het christelijk wijsgerig denken is daarentegen niet de mens, maar uiteindelijk God de maat van alle dingen. Daarom speelt in dat denken Gods openbaring met betrekking tot de menselijke levensbestemming en levensopdracht een belangrijke en steeds kritische rol. Lawson miskent een dergelijk normatief appèl in het economisch handelen. Menselijk handelen is echter cultuuractiviteit en die cultuur dient zaak te blijven van kritische reflectie, ook in de economie⁶⁴.

---

⁶⁴ Vergelijk o.a. B. Goudzwaard (1976).